

مقاله پژوهشی

بازیابی معماری یادمانی از دست رفته سر در باغ زرشک اصفهان بر پایه اسناد توصیفی و تصویری

شعله وحدت پور*

پژوهشگر دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

نیما ولی بیگ

دانشیار گروه مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۰ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱

چکیده سردر باغ زرشک یکی از بناهای شاخص دوره صفوی بود که در بخش جنوبی محور چهارباغ اصفهان قرار داشت و در گذر زمان تخریب گردید. بررسی سفرنامه‌ها، روزنامه‌ها، کتب تاریخی، تصاویر، نقشه‌ها و عکس‌های تاریخی به شکل مستقیم می‌تواند در بازیابی معماری یادمانی چهارباغ صفوی اصفهان یاری رساند. دیگر پژوهشگران محور چهارباغ اصفهان را در گستره‌هایی همچون بررسی اصول شهرسازی این محور با نظام طراحی باغشهر مورد بررسی قرار داده‌اند. لیکن، این پژوهش تلاش دارد برخی از ویژگی‌های بدنه شهری این محور را از طریق بازیابی معماری سردر باغ‌های پیرامون آن مورد واکاوی قرار دهد؛ لذا، برای نخستین بار در این نوشتار، با بهره‌گیری از اسناد توصیفی و تصویری و مقایسه و تحلیل آن، به بازسازی سردر باغ زرشک پرداخته شده است. مطالعات انجام‌شده بخشی از ویژگی‌های این بنا در گستره: شکل پلان، تعداد طبقات و ارتفاع بنا، ویژگی‌های نما (آرایه‌ها و ساختار) و موقعیت مکانی و گونه ارتباط آن با عناصر شهری محور چهارباغ بالا را آشکار ساخت. همچنین سیر تحولات این بنا (ساخت، مرمت و تخریب) و کاربری آن (اقامتی و اداری) بر پایه نظام مالکیت باغ زرشک و تأثیرپذیری آن از عملکرد محور چهارباغ بالا، از دوره صفوی تا کنون بررسی و مشخص شد این بنا پس از سه قرن، در اواخر دوره قاجار به سبب فرسودگی تخریب شده است. فرایند حاضر می‌تواند در بازیابی ویژگی‌های کالبدی دیگر بناهای محور تاریخی چهارباغ اصفهان مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی | باغشهر اصفهان، معماری یادمانی دوره صفوی، محور گردشگری چهارباغ، سردر باغ زرشک، اسناد تاریخی.

گسترش شهر به سمت جنوب بوده است. این خیابان در تداخل با رودخانه زاینده‌رود به دو بخش چهارباغ عباسی در شمال و چهارباغ بالا در جنوب تقسیم می‌شد. این دو بخش، از طریق پل الله‌وردی خان^۱، به یکدیگر متصل می‌شدند. محور گردشگاهی چهارباغ، شامل مسیرهایی جداگانه، ویژه تردد پیاده و سواره بود و از طریق یک سازماندهی خطی، دولت‌خانه صفوی را از سمت شمال غربی، به باغ‌های برون‌شهری دو سوی رودخانه زاینده‌رود متصل می‌کرد. جداره‌های خیابان چهارباغ از دیوارهای ممتد و سردر^۲ باغات پیرامونی به شکل منظم و

مقدمه | شاه عباس اول، در سال ۹۷۵ شمسی، شهر اصفهان را به دلیل برخورداری از ویژگی‌های مطلوب استراتژیک^۱، آب‌وهوایی، طبیعی و فرهنگی به‌عنوان پایتخت جدید دولت صفوی برگزید و در پی آن، با گردآوری اندیشمندان، صنعتگران، هنرمندان و معماران از مناطق گوناگون امپراتوری صفوی در این شهر، فعالیت‌های گسترده معماری و شهرسازی به انجام رسانید (Gharipour, 2017). از جمله این فعالیت‌ها، احداث خیابان چهارباغ با طولی نزدیک به سه کیلومتر و

* نویسنده مسئول: ۰۰۹۱۳۴۰۵۰۲۵۶@vshoeleh@yahoo.com

فرهنگی آن در غالب سفرنامه‌های داخلی و خارجی یا دیگر کتب و اسناد تاریخی پرداخته‌اند و از آن به‌عنوان یکی از مراکز بزرگ علوم، تجارت، هنر و معماری جهان، در قرن ۱۷ میلادی یاد کرده‌اند (تحویلدار اصفهانی، ۱۳۴۲؛ همایی، ۱۳۸۴؛ سانسون، ۱۳۴۶؛ شاردن، ۱۳۷۹). در این گذار، برخی از پژوهشگران به‌طور خاص نظام باغسازی و شهرسازی ایران را به‌ویژه در گستره شهر اصفهان در دوره صفوی، بررسی و گونه‌بندی^۵ کرده‌اند که براساس آن، ساماندهی و توسعه شهر اصفهان در دوره صفوی، براساس نظام باغشهر، با هدف کاهش تراکم در بخش مرکزی شهر (با ساختار ارگانیک) و گسترش آن به بیرون از محدوده حصار قدیمی، در امتداد محور چهارباغ صفوی (با ساختار منظم هندسی) انجام پذیرفته است (شاهچراغی، ۱۳۹۱؛ Alemi, 1997; Falahat & Shirazi, 2015; Rahbar & Ansari, 2016; Latiff, Yunos & Yaman, 2017). بررسی محور چهارباغ اصفهان برپایه اسناد تاریخی و سیر تحولات آن در دوره‌های مختلف تاریخی نیز، از دیگر نگاه‌های پژوهشی بوده است. براساس این مطالعات، برخی از ویژگی‌های این محور گردشگری در بخش چهارباغ عباسی، در گستره‌های معماری (طول و عرض خیابان و عناصر وابسته به آن، نظام کاشت و نظام آب) و اجتماعی (فعالیت‌ها و سرگرمی‌ها) و معماری برخی از بناهای شاخص وابسته به آن بازشناسی و شبیه‌سازی شده‌اند (قلی‌پور، ۱۳۹۳؛ شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۶؛ Haghghat bin, Ansari, Steenberg & Taghvaae, 2012; Ahmadi, 2016). همچنین، محور چهارباغ عباسی از منظر ویژگی‌های هندسی و زیباشناسانه نیز مورد واکاوی قرار گرفته است. براساس این مطالعات، شکل‌های به‌کار رفته در طراحی این محور از مفاهیم فلسفی ریاضی و به‌خصوص اشکال هندسی تفکیک‌ناپذیرند و افزون بر جنبه کتی، دارای وجوه کیفی و نمادین (هماهنگی دو عنصر معنویت و ماده، وحدت و کثرت) نیز هستند (بختیار نصرآبادی، پورجعفر و تقوایی، ۱۳۹۴). این در حالی است که، در میان پژوهش‌های انجام‌شده تنها عده معدودی به وجود سر در باغ زرشک به‌عنوان بخشی از محور چهارباغ بالا و در ابتدای آن، اشاره کرده‌اند و برخی از ویژگی‌های این بنا را بیان داشته‌اند (الاصفهانی، ۱۳۶۸؛ جابری انصاری، ۱۳۲۱؛ مهدوی، ۱۳۴۸؛ هنرفر، ۱۳۴۳؛ هولتسر، ۱۳۵۵؛ شاردن، ۱۳۷۹؛ دره‌هوانیان، ۱۳۷۹؛ تاورنیه، ۱۳۸۲).

به سبب آنکه، تاکنون بازبانی ویژگی‌های معماری محور تاریخی چهارباغ در بخش جنوبی آن (چهارباغ بالا) و سردر باغ‌های پیرامونی آن کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است لذا این نوشتار تلاش دارد برای نخستین بار برپایه اسناد تاریخی، ویژگی‌های معماری سردر باغ زرشک اصفهان را به‌عنوان یکی از سردرهای شاخص این محور، مورد بازشناسی قرار دهد.

قرینه، تشکیل یافته بود. نظام فضایی این باغ‌ها و موقعیت قرارگیری کوشک آن‌ها نیز، متأثر از تراکم بافت زمینه بود (الاصفهانی، ۱۳۶۸؛ Wilber, 1962; Alemi, 1997). در پی حمله افغان‌ها به ایران (۱۱۰۱ ش.)، دولت صفوی سقوط کرد. تغییر پایتخت در دوره‌های حکومتی بعدی^۶ و همچنین بروز تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بسیار در ایران، به‌ویژه در دوران قاجار باعث دگرگونی‌های بسیار در نظام شهرسازی و معماری شهر اصفهان شد. در این رهگذر محور چهارباغ اصفهان و بناهای وابسته به آن نیز از این قاعده مستثنی نبودند و بسیاری از باغ‌های اطراف چهارباغ به تدریج فرسوده و تخریب شدند و گاه، سایت آن‌ها تغییر کاربری یافت. این روند در دوره پهلوی نیز ادامه یافت و خیابان چهارباغ بالا به‌واسطه احداث کارخانه‌های نساجی به محوری صنعتی تبدیل شد (رجایی، ۱۳۹۳). در دوره معاصر، اگر چه این محور همچنان یکی از اصلی‌ترین محورهای شهر است لیکن، ساخت‌وسازهای انجام‌شده در آن (با کاربری غالب تجاری و اداری) پیوند معناداری با زمینه تاریخی خود ندارد و عملکرد و سیمای شهری آن را دچار آشفتگی کرده است. در این میان، باغ زرشک از نمونه باغ‌های مجاور خیابان چهارباغ بالای اصفهان است که در گذر زمان تخریب شد. این بنا در اوایل حکومت صفوی با مساحتی بیش از هشتاد هزار مترمربع بنیان نهاده شده است. باغ زرشک دارای سردر بزرگ و باشکوهی بود که، در مجاورت حوض وسیع و پلکان ورودی این خیابان قرار داشت (هنرفر، ۱۳۴۳؛ هولتسر، ۱۳۵۵؛ تاورنیه، ۱۳۸۲). به سبب آنکه، این سردر از بناهای شاخص خیابان چهارباغ بالا در دوره صفوی بوده است، بازبانی آن برپایه اسناد توصیفی و تصویری می‌تواند در جهت شناخت بخشی از ویژگی‌های معماری و شهرسازی اصفهان به‌ویژه محور چهارباغ آن، در گستره‌هایی همچون ویژگی‌های کالبدی و کارکردی این محور و سردرهای باغ‌های پیرامون آن در طول دوره‌های مختلف تاریخی مورد استفاده قرار گیرد. بر همین اساس، پژوهش حاضر تلاش دارد با پاسخ به پرسش‌های زیر بخشی از ویژگی‌های این بنا را آشکار سازد:

۱. براساس اسناد توصیفی و تصویری، ویژگی‌های کالبدی سردر باغ زرشک کدام است؟
۲. براساس اسناد تاریخی، سیر تحولات سردر باغ زرشک (نظام مالکیت و کاربری) کدام است؟
۳. مکان قرارگیری سردر باغ زرشک و نحوه ارتباط آن با خیابان چهارباغ بالا چگونه بوده است؟

پیشینه پژوهش

به‌سبب اهمیت شهر اصفهان در دوره صفوی، پژوهشگران بسیاری از ابتدای تشکیل این سلسله تا کنون، به معرفی این شهر و ویژگی‌های تاریخی، جغرافیایی، حکومتی، مذهبی و

روش پژوهش^۶

باغ زرشک و سایت پیرامونی آن تخریب شده و به‌طور کامل دگرگون شده بود؛ لذا پژوهشگران، از مطالعات میدانی به شکل عکسبرداری از وضعیت فعلی سایت مورد نظر (منطبق بر مکان و زاویه دید اسناد تصویری) و مصاحبه با معمرین، به‌منظور مکانیابی سردر باغ زرشک و دیگر عناصر شاخص شهری مرتبط با آن بهره گرفتند.

یافته‌های پژوهش

سردر باغ زرشک، به‌عنوان بخشی از بدنه شهری محور چهارباغ بالا بوده است که در ارتباط مستقیم با برخی از ویژگی‌های معماری و شهرسازی این محور همچون، شیوه طراحی کالبدی، نظام تفکیک اراضی و عملکرد آن قرار داشت؛ لذا، در فرایند باز یابی ویژگی‌های این بنا نخست، براساس اسناد تاریخی ویژگی‌های محور چهارباغ بالا و سپس ویژگی‌های سردر باغ زرشک از دوره صفوی تا پایان دوره پهلوی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. شایان ذکر است بخشی از ویژگی‌های این بنا به‌منظور مکانیابی و شناخت دگرگونی‌های کالبدی (ساخت، مرمت و تخریب) و کارکردی آن در گذر زمان، از طریق مطالعه سیر مالکیت این سردر در هر دوره تاریخی میسر شد.

• بررسی محور چهارباغ اصفهان براساس اسناد توصیفی و تصویری

طرح و احداث چهارباغ صفوی متشکل از دو محور شمالی (چهارباغ عباسی) و جنوبی (چهارباغ بالا)، در سال ۹۷۵ شمسی، به فرمان شاه عباس اول آغاز شد و در سال ۹۸۱ شمسی، پایان پذیرفت. محور چهارباغ عباسی، از سمت شمال و شرق، در مجاورت دولت‌خانه صفوی قرار داشت و در جنوب خود نیز، در تداخل با رودخانه زاینده‌رود، از طریق پل الله‌وردی خان به محور چهارباغ بالا در جنوب شهر متصل می‌شد و تا باغ سلطنتی «هزارجریب» واقع در دامنه کوه صفه امتداد می‌یافت (همایی، ۱۳۸۴)؛ (تصویر ۱- الف). نقطه آغاز چهارباغ عباسی از شمال، «باغ جهان‌نما» و سردر وابسته به آن بود^۷ و در ادامه، بدنه شهری آن از دیوارهای ممتد و سردر باغ‌های پیرامونی (پنج سردر در غرب و پنج سردر در شرق محور) با نظم و ترتیب خاص تشکیل می‌یافت که جملگی، در مالکیت حکومت قرار داشتند و تا زمان حیات از نظام نامگذاری نسبتاً ثابتی برخوردار بودند^۸. در سال‌های پایانی حکومت صفوی (۱۰۹۳. ش)، مدرسه و کاروانسرای چهارباغ نیز در مجاورت این محور بنا شدند (سانسون، ۱۳۴۶؛ دلاواله، ۱۳۸۴). در میان خیابان چهارباغ نهری جاری بوده که در فواصلی مشخص -در روبروی سردر باغات گوناگون- به حوض‌هایی در ابعاد و اشکال مختلف (مربع و هشت‌گوش) می‌ریخت. این نهرها در برخی از نقاط، به‌واسطه اختلاف سطح معبر، تشکیل آبخاری کوچک می‌دادند. پیرامون نهر میانی،

داده‌های پژوهش حاضر در راستای باز شناخت ویژگی‌های کارکردی و کالبدی سردر باغ زرشک در زمینه محور چهارباغ اصفهان، به شکل ترکیبی، با بهره‌پذیری از دو شیوه کتابخانه‌ای و میدانی تدوین یافته است. اسناد کتابخانه‌ای در این پژوهش، شامل اسناد توصیفی و تصویری در سه دوره تاریخی صفوی، قاجار و پهلوی^۹ است و مطالعات میدانی نیز، با بهره‌پذیری از روش مصاحبه و عکسبرداری به انجام رسیده‌اند. سپس کلیه داده‌ها، بر پایه شیوه تاریخی-مقایسه‌ای مورد تحلیل قرار گرفته‌اند و نتایج آن از یک‌سو، در مسیر تعیین سیر تحول عملکردی خیابان چهارباغ (بالا) و سردر باغ زرشک در گذران زمان مورد استفاده قرار گرفته است و از سوی دیگر، از طریق ترسیم مدل‌های شماتیک دوبعدی و سه‌بعدی این سردر در نحوه ارتباط آن با محور چهارباغ بالا شبیه‌سازی شده و برخی از ویژگی‌های کالبدی آن آشکار شده است^۸. شایسته توجه است، اسناد توصیفی در این پژوهش شامل سفرنامه‌ها، کتاب‌ها و روزنامه‌های تاریخی هستند و اسناد تصویری نیز به دو بخش ذیل بخش پذیرند:

الف: عکس‌ها به‌عنوان اسنادی کاملاً قابل ارجاع.

ب: نقشه‌ها، طراحی‌ها و نقاشی‌ها که کلیات و جزئیات موجود در آن‌ها، پس از مقایسه با عکس‌های تاریخی و اسناد توصیفی قابلیت اطمینان بیشتر پیدا می‌کنند.

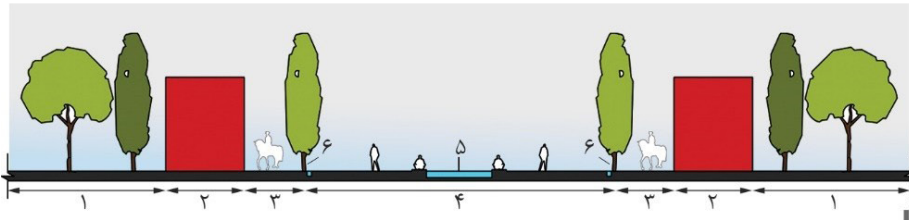
اسناد ترسیمی در این پژوهش، عمدتاً توسط نگارگران خارجی یا نگارگران ایرانی که به استخدام سفرنامه‌نویسان درآمده‌اند ترسیم شده‌اند. عکس‌ها نیز مربوط به ۱۶۰ سال اخیر هستند. بخشی دیگر از اسناد ترسیمی را نقشه‌ها در بر می‌گیرند؛ که کهن‌ترین آن‌ها مربوط به اواخر قرن هفدهم میلادی است. از سوی دیگر، عکس‌های هوایی نیز در برخی زمینه‌ها یاری‌رسان هستند؛ به‌ویژه، عکس‌های هوایی که به نقشه تبدیل می‌شود. متأسفانه در این پژوهش، عکس‌های هوایی که در فرایند باز یابی اطلاعات در این بخش از شهر مورد استفاده قرار گرفته باشند در دسترس نیستند. در زمینه مطالعات میدانی شایان ذکر است، اگر چه امروزه شناخت معماری گذشته بیشتر بر پایه مشاهدات میدانی است؛ لیکن، این فرایند گاه محدودیت‌هایی به‌دنبال دارد از جمله:

الف. برخی از بناها در گذر زمان دچار تغییر ساختار کالبدی شده‌اند. بخش‌هایی به آن‌ها افزوده یا از آن‌ها کاسته شده است.

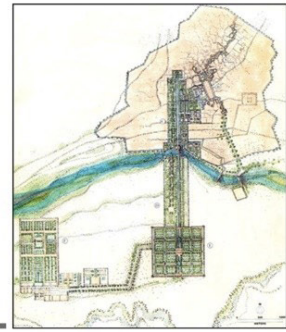
ب. قسمت‌هایی از بناها در گذر زمان دچار تخریب شده‌اند.

پ. بنا و سایت پیرامونی آن به لحاظ معماری و عملکرد به‌طور کامل دگرگون شده است.

در نوشتار حاضر نیز، از یک‌سو خیابان چهارباغ بالا دچار تغییر ساختار کالبدی و کارکردی گردیده بود و از سوی دیگر سردر

ب مقطع خیابان چهارباغ عباسی در دوره صفوی
 ۱. باغ
 ۲. سردر ورودی باغ
 ۳. مسیر سواره (کالسکه و چهارپایان)
 ۴. مسیر پیاده
 ۵. جوی ها، حوض ها و فواره ها
 ۶. ردیف کاشت درختان

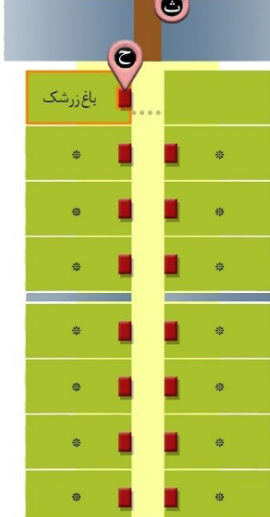
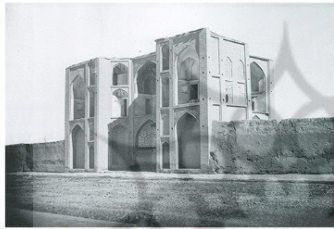

الف باغشهر اصفهان در دوره صفوی

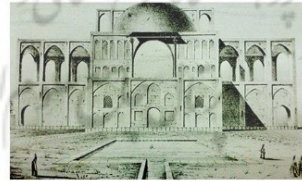

ج سردری در چهارباغ (احتمالا چهارباغ عباسی)

پ چشم انداز خیابان چهارباغ عباسی و سردرهای پیرامون آن
ت سردر باغ جهان نما
ث سردر باغ شیرخانه

چ چشم انداز خیابان چهارباغ بالا و سردرهای پیرامون آن از شمال به جنوب
ح سردر باغ زرشک

د نمای شمالی سردر باغ هزارجریب

ذ نمای جنوبی سردر باغ هزارجریب

خ نمای جنوبی سردر باغ هزارجریب

ر چشم انداز خیابان چهارباغ بالا از سمت جنوب غربی

■ باغ با مالکیت سلطنتی
■ عمارت سردر
■ رودخانه / مادی
■ باغ های چهارباغ بر اساس توصیفات شاردن
■ پل اللهوردیخان
■ باغ با مالکیت اعیان و اشراف
■ موقعیت سردر

تصویر ۱. چشم انداز محور چهارباغ اصفهان و سردر باغ های پیرامون آن. مأخذ: نگارندگان برگرفته از: قلی پور، ۱۳۹۳؛ هولتسر ۱۳۸۲؛ شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۶؛ هنرفر، ۱۳۵۴؛ یوزوکچیان، ۱۳۷۸؛ هولتسر، ۱۳۵۵؛ شاردن، ۱۳۷۹؛ Khansari, Moghtader & Yavari, 1998

در آن دوره تغییر یافته است (Wilber, 1962؛ شاردن، ۱۳۷۹؛ دل‌واله، ۱۳۸۴)؛ (تصویر ۲). براساس اسناد تاریخی، طول خیابان چهارباغ بالا (در حدود ۲۲۰۰ گام، معادل ۱۶۲۸ متر) بود که نسبت به خیابان چهارباغ عباسی در حدود ۱۶۲۰ گام (معادل ۱۲۰۰ متر) بیشتر بوده است^{۱۸} (کمپفر، ۱۳۶۳). این درحالی‌است که، عرض خیابان چهارباغ بالا (در حدود ۲۳ متر) از عرض خیابان چهارباغ عباسی (در حدود ۵۰ متر) کمتر توصیف شده است (هولتسر، ۱۳۵۵؛ Wilber, 1962). خیابان چهارباغ بالا از سمت رودخانه تا انتهای محور (دامنه کوه صفا) شیب زیادی داشته است که از آن در جهت احداث آبشاری کوچک، در فاصله چهارصد گامی (تقریباً ۲۹۶ متر) از پل الله‌وردی‌خان استفاده شده بود. این آبشار در حدود چنار باغ زرشک^{۱۹} به حوض بزرگی که در روبروی عمارت سردر این باغ قرار داشته می‌ریخته است. در هر طرف آبشار، دوازده پله وجود داشت که پس از بالا رفتن از آن، خیابان چهارباغ بالا و نهر میانی آن (با تعدادی حوض در مسیر)، تا باغ هزارجریب در انتهای این محور، امتداد می‌یافت (هنرفر، ۱۳۴۳؛ سانسون، ۱۳۴۶؛ تاورنیه، ۱۳۸۲). بررسی ویژگی‌های کالبدی سردرهای قرارگرفته در محور چهارباغ بالا آشکار ساخت که، سردر باغ سلطنتی هزارجریب، در جنوبی‌ترین بخش این محور قرار داشته است و از شیوه معماری متفاوت‌تری نسبت به سایر سردرهای چهارباغ برخوردار بوده است. براساس اسناد تاریخی، سلسله‌مراتب دسترسی به عمارت سردر باغ هزارجریب متشکل از سه بخش دیوار جداکننده، میانسرا و عمارت سردر بوده است؛ به‌گونه‌ای که، از سمت چهارباغ بالا نخست، یک دیوار محدوده چهارباغ بالا را از باغ هزارجریب تفکیک می‌کرد. این دیوار با استفاده از تاغ‌نماهایی در بدنه، آرایش می‌یافت و در بخش میانی آن، درگاه ورودی با ارتفاع بیشتر نسبت به بدنه و هم‌تراز با مسیر حرکتی، قرار گرفته بود. فاصله میان دیوار تا عمارت سردر هزارجریب، دربرگیرنده میانسرای وسیع با زمینه مستطیل‌شکل بود و سپس سردر اصلی باغ هزارجریب، با پلانی مستطیل‌شکل، متشکل از سه طبقه در بخش میانی نما و ارتفاع دو طبقه در پیرامون ایوان رفیع درگاه ورودی آن قرار داشت. این سردر از سمت درونی باغ هزارجریب (جنوب سردر)، به فضایی با پلان مربع و فرم مکعبی اتصال می‌یافت که بر فراز آن گنبدی با دهانه وسیع برپایه چغد مازهدار بیز^{۲۰}، بنا شده بود. نوع چغدهای به کار رفته در نماهای این سردر از نوع تیزه‌دار و غالباً «چغدهای پنج اوهفت»^{۲۱} بوده‌اند و ساختمایه‌ها و آرایه‌های ترسیم‌شده در اسناد تصویری، تداعی‌کننده کاربرد آجر در نما، سنگ در ازاره‌ها، چوب در درها، پنجره‌ها ارسی‌ها و زده‌ها و کاشی و نقاشی در سقف، لچکی‌ها، ایوانچه‌ها و کتیبه‌های بنا هستند (تصویر ۱-خ، د، ذ). در این گذار، بررسی ویژگی‌های معماری

مسیرهای سنگفرش‌شده‌ای جهت حرکت پیاده وجود داشتند. در کنار پیاده‌روها نیز، درختان بلندقامت کاشته شده بودند. فاصله بین این درختان تا دیوارهای باغ‌های پیرامونی، به مسیر ویژه حرکت سواره (کالسکه و سواران بر چهارپایان) اختصاص داشت (تصویر ۱-ب). در گستره ویژگی‌های کالبدی سردرهای خیابان چهارباغ عباسی می‌توان ادعان داشت، این سردرها در طی چند قرن تا زمان تخریبشان، دستخوش دخل و تصرفات و تغییرات گوناگونی به لحاظ عملکردی و کالبدی گردیدند؛ لیکن، برخی از ویژگی‌های عمومی آن‌ها از ورای اسناد تاریخی قابل واکاوی هستند^{۱۱}. پژوهش‌ها نشان می‌دهند، عمارت «سردر جهان‌نما»، از پلان تقریبی مربع شکلی، برخوردار بود و با نظام ارتفاعی متشکل از سه طبقه، به‌عنوان نقطه‌ای کانونی، در انتهای چشم‌انداز خیابان چهارباغ عباسی قرار داشت و نسبت به مسیر حرکتی آن نیز، به شکل پیش آمده، بنا شده بود (تصویر ۱-ت). این در حالی است که، سایر سردرهای چهارباغ عباسی غالباً، در پلانی مستطیل‌شکل و در دو طبقه (با فرم مکعب‌مستطیل) بنا شده بودند و بدنه آن‌ها در بخش میانی نما، نسبت به مسیر حرکتی چهارباغ به شکل عقب‌نشسته قرار داشت. سردرهای قرارگرفته در چهارباغ عباسی، با تاغ‌نماها^{۱۲} (برپایه چغد تیزه‌دار^{۱۳}) و همچنین نخول‌هایی^{۱۴} تزئین می‌یافتند و در طبقه اول آن‌ها نیز، ارسی‌ها و ایوانچه‌ها قرار گرفته در چهارسوی بنا، چشم‌انداز فضاهای داخلی را به سمت محور چهارباغ و دیگر باغ‌های پیرامون این بناها، تأمین می‌کرد. نوع چغدها و تاغ‌های این ایوانچه‌ها بسته به هر بنا متفاوت بوده است^{۱۵}. در همین شرایط، آرایه‌ها و ساختمایه عمومی مورد استفاده در نمای این سردرها عبارت بودند از: آجر در سطح وسیعی از بدنه، سنگ در ازاره و سکوه‌های پیرنشین اطراف ورودی، کاشیکاری (لچکی تاغ‌نماها، ایوانچه‌ها و کتیبه ورودی)، نقاشی (ایوانچه‌ها و تاغ‌نماها) و چوب (درها، ارسی‌ها و زده‌های چوبی). برخی از آن‌ها نیز، در تزئین سقف تاغ‌نماها و ایوانچه‌های خود از «کاربندی»^{۱۶} و «مقرنس»^{۱۷} بهره گرفته بودند (تصویر ۱-پ، ث و ج). از سویی دیگر، بررسی بخش جنوبی محور گردشگری چهارباغ (چهارباغ بالا) نشان می‌دهد، ساخت سردرهای باشکوه این محور، به فرمان شاه عباس اول و توسط اشراف و اعیان انجام پذیرفته است. این محور تا «باغ هزارجریب» امتداد می‌یافت و به غیر از، چهارده عمارت سردر باغ‌های دو سوی آن (هفت سردر، در سمت غرب و هفت سردر، در سمت شرق)، باغ و سردر مجللی با نام «باغ زرشک»، در شمالی‌ترین نقطه این محور قرار داشته است. باغ زرشک و باغ هزارجریب در مالکیت شاه (سلطنت) بودند لیکن، سایر باغ‌ها به اشراف تعلق داشته و به نام مالکینی که آن‌ها را بنا کرده بودند خوانده می‌شدند و در دوره‌های تاریخی بعدی نیز، نام بسیار از آن‌ها به نام مالکین باغ‌ها،

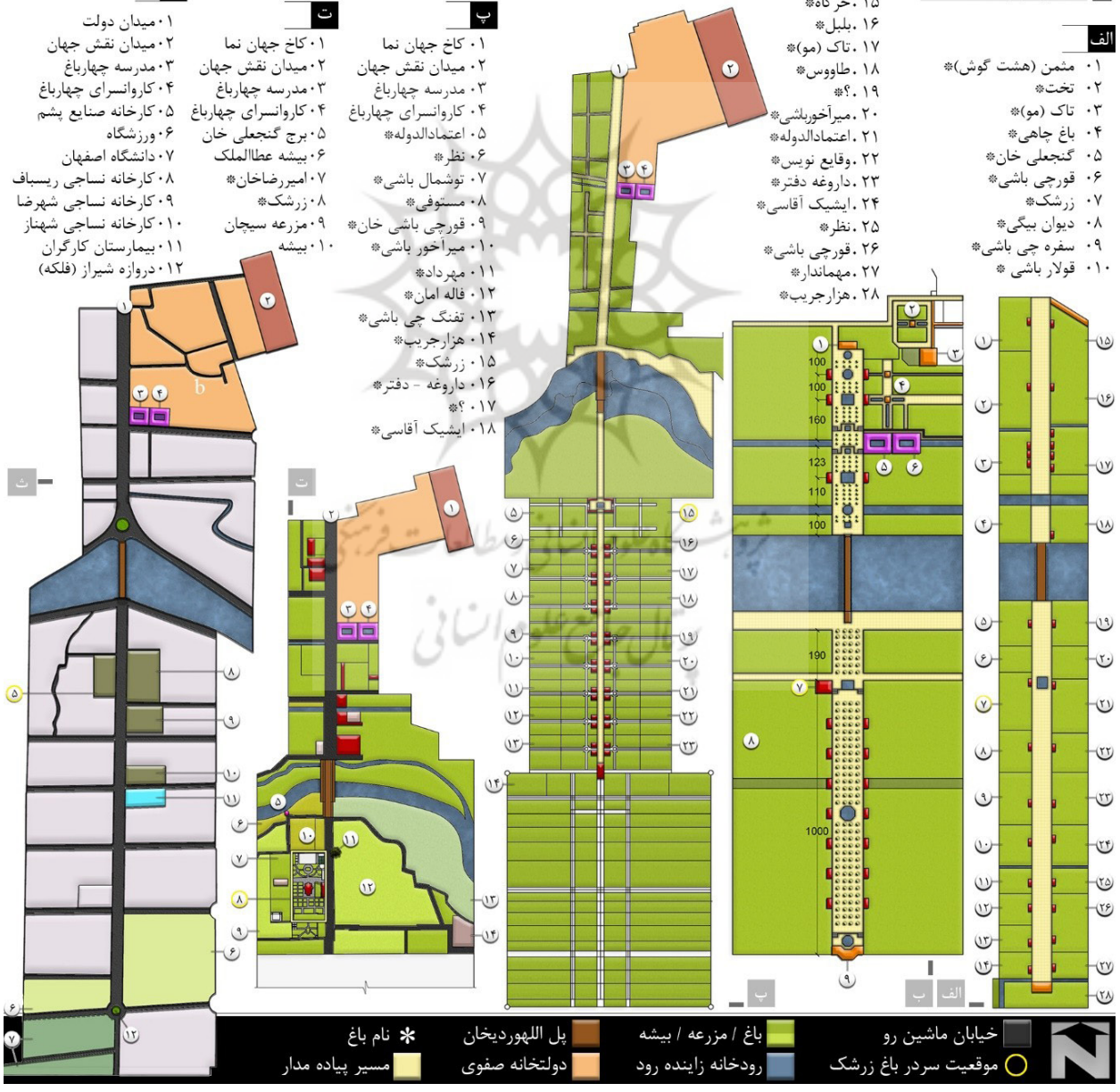
- ۰۱۱. درخت چنار باغ زرشک
- ۰۱۲. مزرعه هزار جریب
- ۰۱۳. شن زار
- ۰۱۴. کارخانه عطاالملک
- ۰۱۹. دیوان بیگی
- ۰۲۰. قورچی باشی ۱
- ۰۲۱. قورچی باشی ۲
- ۰۲۲. داروغه
- ۰۲۳. باغبان باشی
- ۰۰۵. مدرسه چهارباغ
- ۰۰۶. کاروانسرای چهارباغ
- ۰۰۷. زرشک
- ۰۰۸. محله جلفا
- ۰۰۹. هزار جریب

- ۰۰۱. کاخ جهان نما
- ۰۰۲. کاخ چهلستون
- ۰۰۳. دولتخانه
- ۰۰۴. کاخ هشت بهشت
- ۰۱۱. توشمال باشی
- ۰۱۲. تفنگ چی آقاسی
- ۰۱۳. مهرداد
- ۰۱۴. مشعل دار
- ۰۱۵. خرگاه
- ۰۱۶. بلبل
- ۰۱۷. تاک (مو)
- ۰۱۸. طاووس
- ۰۱۹. ۲۰
- ۰۲۰. میرآخورباشی
- ۰۲۱. اعتمادالدوله
- ۰۲۲. وقایع نویسی
- ۰۲۳. داروغه دفتر
- ۰۲۴. ایشیک آقاسی
- ۰۲۵. نظر
- ۰۲۶. قورچی باشی
- ۰۲۷. مهماندار
- ۰۲۸. هزار جریب

الف	نام نقشه و تاریخ (شمسی)
الف	انگلیت کیمفر (۱۰۶۲)
ب	باسکال کویت (۱۲۱۷ - ۱۲۱۹)
پ	چریکوف (۱۲۳۰)
ت	سلطان سید رضاخان (۱۳۰۲)
ث	نقشه شهر اصفهان (۱۳۰۶)

- ۰۰۱. میدان دولت
- ۰۰۲. میدان نقش جهان
- ۰۰۳. مدرسه چهارباغ
- ۰۰۴. کاروانسرای چهارباغ
- ۰۰۵. کارخانه صنایع پشم
- ۰۰۶. ورزشگاه
- ۰۰۷. دانشگاه اصفهان
- ۰۰۸. کارخانه نساجی ریسایف
- ۰۰۹. کارخانه نساجی شهرضا
- ۰۱۰. کارخانه نساجی شهناز
- ۰۱۱. بیمارستان کارگران
- ۰۱۲. دروازه شیراز (فلکه)
- ۰۰۱. کاخ جهان نما
- ۰۰۲. میدان نقش جهان
- ۰۰۳. مدرسه چهارباغ
- ۰۰۴. کاروانسرای چهارباغ
- ۰۰۵. برج گنجعلی خان
- ۰۰۶. پیشه عطاالملک
- ۰۰۷. امیررضاخان
- ۰۰۸. زرشک
- ۰۰۹. مزرعه سیچان
- ۰۱۰. پیشه
- ۰۰۱. کاخ جهان نما
- ۰۰۲. میدان نقش جهان
- ۰۰۳. مدرسه چهارباغ
- ۰۰۴. کاروانسرای چهارباغ
- ۰۰۵. اعتمادالدوله
- ۰۰۶. نظر
- ۰۰۷. توشمال باشی
- ۰۰۸. مستوفی
- ۰۰۹. قورچی باشی خان
- ۰۱۰. میرآخور باشی
- ۰۱۱. مهرداد
- ۰۱۲. فاله امان
- ۰۱۳. تفنگ چی باشی
- ۰۱۴. هزار جریب
- ۰۱۵. زرشک
- ۰۱۶. داروغه - دفتر
- ۰۱۷. ۲
- ۰۱۸. ایشیک آقاسی

- ۰۰۱. مثن (هشت گوش)
- ۰۰۲. تخت
- ۰۰۳. تاک (مو)
- ۰۰۴. باغ جاهی
- ۰۰۵. گنجعلی خان
- ۰۰۶. قورچی باشی
- ۰۰۷. زرشک
- ۰۰۸. دیوان بیگی
- ۰۰۹. سفره چی باشی
- ۰۱۰. قولار باشی

تصویر ۲. نقشه‌های تاریخی چهارباغ اصفهان. مأخذ: نگارندگان برگرفته از: مهریار و همکاران، ۱۳۷۸؛ معاونت شهرسازی و معماری شهرداری اصفهان، ۱۳۹۰؛ Ahmadi, 2016.

بختیاری (حاکم اصفهان)، خیابان روبروی باغ زرشک (خیابان چهارباغ بالا) احیا شد و در نهایت محور چهارباغ بالا و چهارباغ عباسی به صورت خیابان‌های مسطح و صاف غربی درآمدند (رجایی، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۵). این در حالی است که در دو دهه نخست دوره پهلوی، اراضی پیرامون خیابان چهارباغ بالا به مکان احداث کارخانه‌های نساجی اختصاص یافتند (رجایی، ۱۳۹۲). در دوره معاصر نیز این محور به صورت پیاده‌مدار در شمال و سواره‌مدار در جنوب با کاربری‌های غالب تجاری، اداری اختصاص یافته است (تصاویر ۲ و ۳).

• ویژگی‌های سردر باغ زرشک براساس اسناد توصیفی و تصویری

- دوره صفوی (۸۸۰ - ۱۱۱۴ شمسی)

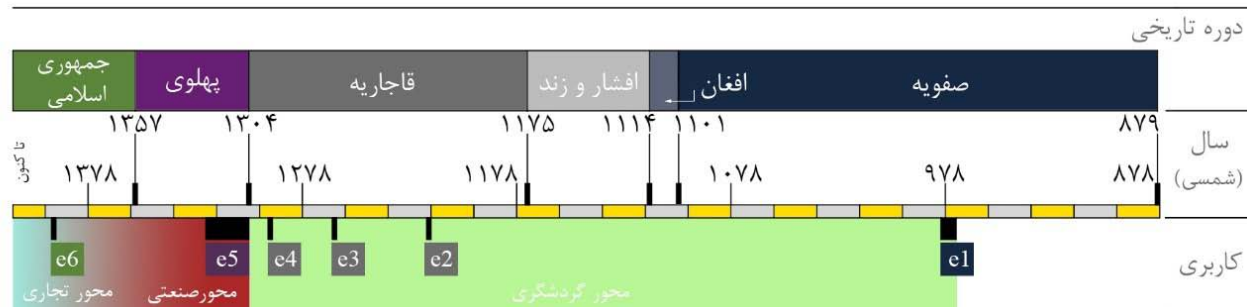
براساس مطالعات انجام‌شده، اسناد توصیفی دوره صفوی غالباً، نقش محور چهارباغ را در توسعه شهر اصفهان بررسی کرده‌اند و برخی از ویژگی‌های کالبدی آن را بیان داشته‌اند؛ اما در ارتباط با ویژگی‌های سردر باغات اطراف این محور به‌ویژه باغ‌هایی با مالکیت غیر حکومتی تنها به ذکر نام، نظام مالکیت و یا نحوه ارتباط آن با بدنه شهری بسنده کرده‌اند. سردر باغ زرشک اصفهان نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد، در سال ۹۹۳ شمسی، ساخت کلیسای جلفا (محلۀ ارامنه اصفهان واقع در غرب چهارباغ بالا) در پشت باغ زرشک به فرمان شاه عباس اول انجام پذیرفته است (دروهنانیان، ۱۳۷۹). بنابراین باغ زرشک در حدود اواخر قرن ۱۰ شمسی، همزمان با فرمان احداث محور چهارباغ و بناهای وابسته به آن احداث شده است. در روبروی سردر این باغ، حوض بزرگ ابتدای محور چهارباغ بالا و در مجاورت آن، آبشار و پلکان ورودی چهارباغ بالا وجود داشته است که در برخی از اسناد تصویری این دوره نیز، به تصویر کشیده شده‌اند (تصویر ۴)؛ همچنین در نقشه (تصویر ۲- الف)، مکان تقریبی باغ زرشک (در غرب خیابان چهارباغ بالا) مشخص شده است.

- دوره قاجار (۱۱۷۵-۱۳۰۴ شمسی) و پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ شمسی)

در دوره قاجار، همزمان با تحولات قرن ۱۹ میلادی در اروپا و ظهور علم و تکنولوژی در آن، دگرگونی‌های بسیاری در شیوه ثبت وقایع و نظام ارتباطات در جهان و به تبع آن ایران رخ داد؛ به قسمی که اسناد توصیفی و تصویری این دوره به‌سبب وجود روزنامه‌ها، اسناد مربوط به تلگراف، دوربین عکاسی و حتی امکان نقشه‌برداری هوایی طیف وسیع‌تری از اطلاعات را در بر می‌گیرند. در بررسی اسناد توصیفی این دوره، افزون بر اشاراتی که به مرمت و بازسازی محور چهارباغ اصفهان رفته است، تنها در یک سند تاریخی، برخی از ویژگی‌های کالبدی سردر باغ زرشک آن بیان شده است. براساس این سند، سردر باغ زرشک بزرگترین سردر چهارباغ بالا و در

سایر سردرهای قرارگرفته در دو سوی شرقی و غربی محور چهارباغ بالا نشان می‌دهد این بناها، از معماری نازل‌تری نسبت به سردرهای سلطنتی محور چهارباغ بالا و همچنین سردرهای خیابان چهارباغ عباسی برخوردار بوده‌اند (هنرفر، ۱۳۴۳؛ اصفهانی، ۱۳۶۸). برپایه اسناد تاریخی، این سردرها بیشتر در پلان‌هایی نزدیک به شکل مربع و متشکل از دو طبقه بنا شده بودند و در طبقه اول به‌واسطه برخورداری از گشودگی‌هایی در نما (ارسی‌ها و ایوانچه‌ها) به محیط پیرامون خود در چهار سوی بنا دید و چشم‌انداز داشتند. ورودی این سردرها به شکل همتراز با مسیر حرکتی چهارباغ بالا، به نظر می‌رسند که با بهره‌گیری از راهکارهایی همچون افزایش ارتفاع در بخش میانی نما و تغییر ابعاد دهانه میانی (ورودی) شاخص می‌شدند. نوع چفد به کار رفته در تزئینات این سردرها نیز، همانند سردرهای خیابان چهارباغ عباسی از نوع چفدهای تیزه‌دار بوده است و برپایه اسناد تصویری این سردرها نیز، از ساختمایه‌ها و آرایه‌هایی همچون: آجر در نما، و سنگ در آزاره‌ها برخوردار بوده‌اند. لیکن، سایر ویژگی‌های معماری این بناها به دلایلی همچون عدم توصیف در اسناد توصیفی و نبود یا پایین بودن کیفیت اسناد تصویری و همچنین دخل و تصرفات انجام شده در گذر زمان به‌ویژه دوره قاجار قابل شناسایی نیست (تصویر ۱- ج، ر). در همین شرایط، سردر دیگر محور چهارباغ بالا، سردر باغ زرشک بوده است که در تراز ارتفاعی پایین‌تری نسبت به محور چهارباغ بالا و سردرهای چهارده‌گانه دو سوی آن، قرار داشته است و به‌رغم برخورداری از ساختار ارتفاعی دو طبقه (همانند دیگر سردرهای این محور) نوع متفاوتی از معماری را در گستره شکل پلان، نما و نحوه ارتباط با محور حرکتی چهارباغ عرضه می‌دارد که در ادامه به شکل مفصل مورد بازشناسی قرار گرفته است.

پس از حمله افغان‌ها به ایران و انقراض دولت صفوی (۱۱۰۱ ش)، شهر اصفهان و به تبع آن معماری و شهرسازی آن از تکاپو ایستاد؛ به قسمی که، محور چهارباغ و باغات اطراف آن، دچار فرسودگی شدند و در برخی موارد، تخریب شدند. لیکن در دوره قاجار، به‌رغم رکود شهر و دگرگونی بسیار در نظام حاکمیت آن، در چند نوبت این خیابان و بناهای وابسته به آن مرمت شد و در برخی موارد نیز، به لحاظ کالبد، کاربری و یا نظام مالکیت دگرگون گردید. براساس اسناد توصیفی این دوره، منوچهرخان معتمدالدوله (حاکم اصفهان)^{۲۲} در سال ۱۲۱۹ شمسی، به مرمت کاخ‌ها و خیابان چهارباغ (بالا و پایین) همت گمارد (دروهنانیان، ۱۳۷۹). از سوی دیگر، در سال ۱۲۶۴ شمسی، به دستور ظل‌السلطان (حاکم اصفهان) درختان جدید در چهارباغ کاشته شدند و برخی از ابنیه این خیابان مرمت و بازسازی گردیدند. همچنین به دستور وی، باغات اطراف چهارباغ واگذار شدند. در سال ۱۲۹۳ شمسی نیز، به فرمان امیر مجاهد

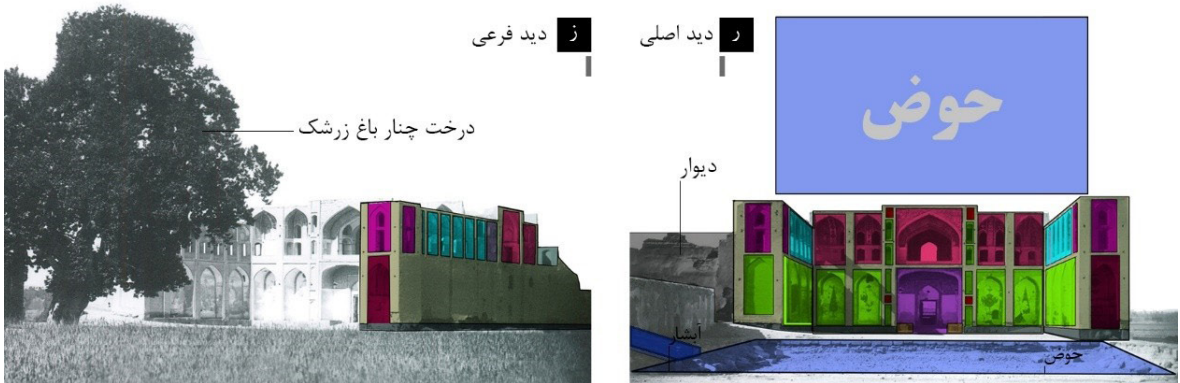
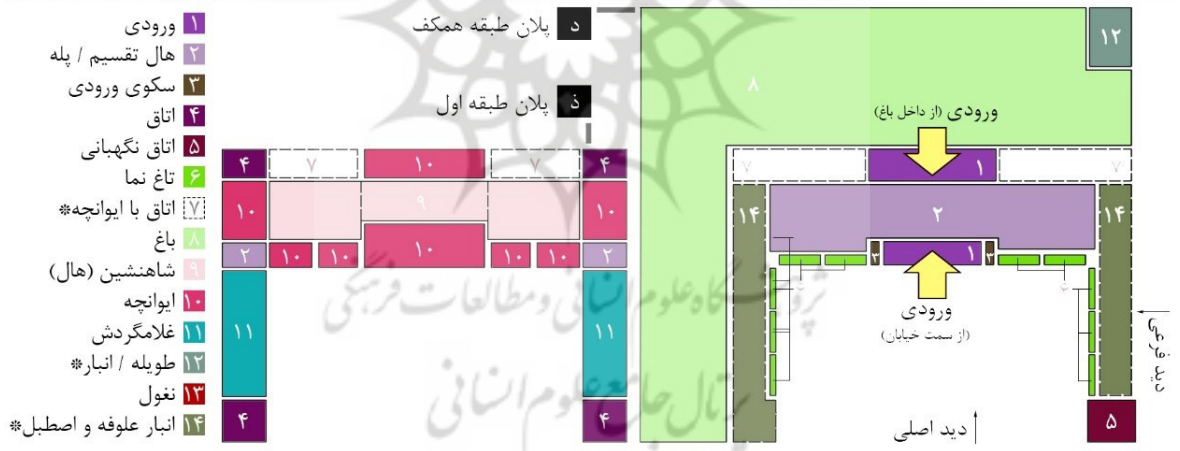
- e1** سال ۹۷۵: طرح و احداث چهارباغ صفوی
- e2** سال ۱۲۱۹: مرمت کاخ‌ها و خیابان چهارباغ (بالا و پایین)
- e3** سال ۱۲۶۴: کاشت درختان جدید در خیابان چهارباغ (بالا و پایین) و واگذاری باغات اطراف چهارباغ
- e4** سال ۱۲۹۳: بازسازی محور چهارباغ بالا و چهارباغ عباسی به صورت خیابان‌های مسطح و صاف غربی
- e5** سال ۱۳۰۴ - ۱۳۲۴: احداث کارخانه‌های نساجی پیرامون خیابان چهارباغ بالا
- e6** سال ۱۳۹۵: کاربری تجاری و اداری

تصویر ۳. سیر تحولات تاریخی خیابان چهارباغ بالا. مأخذ: نگارندگان.

ابتدای این خیابان (از سمت شمال) بود و باغ وسیعی با درختان توت و بوته‌های زرشک داشته است. در بالای بالاخانه این بنا، سالن‌ها و غلام‌گردش‌هایی قرار داشته است و از هر چهار جهت (سمت رودخانه زاینده‌رود، کوه صفه، جلفا و باغات مشرق عمارت) از چشم انداز برخوردار بود و درختان و گل‌های رنگارنگ عمارت را در بر می‌گرفتند. ارتفاع این بنا، تقریباً هم‌تراز با مدرسه چهارباغ، مسجد جامع عباسی و کاخ عالی‌قاپو بوده است^{۲۳} (هولتسر، ۱۳۵۵). از سوی دیگر، در اسناد این دوره به نظام مالکیت و به تبع آن، کاربری سردرباغ زرشک اصفهان اشاره شده است. براساس این اسناد، در سال ۱۲۱۹ شمسی، منوچهرخان معتمدالدوله (حاکم اصفهان) هم‌زمان با مرمت خیابان و ابنیه چهارباغ بالا، به آراستگی عمارت سردر باغ زرشک توجه ویژه‌ای داشته است (عملکرد اقامتی بنا؛ جابری انصاری، ۱۳۲۱؛ دره‌هانیان، ۱۳۷۹). این عمارت در سال ۱۲۴۳ شمسی، نیز به‌عنوان مکان اولیه اداره تلگراف ایران و انگلیس (تلگرافخانه هند و اروپایی) در نظر گرفته شد و مرمت گردید؛ لیکن پس از آن، تعمیرات بنا متوقف شد و از آن به‌عنوان چاپخانه استفاده کردند. در سال ۱۲۵۳ شمسی نیز، از این عمارت به‌عنوان مکان اقامت رصدگران آلمانی با نام گروه ونوس، به‌منظور مکان اقامت موقت و رصد گذر سیاره زهره از برابر خورشید بهره گرفته شد (عملکرد اداری بنا). در حدود سال ۱۲۶۴ شمسی، باغ زرشک در پی واگذاری برخی از اماکن و باغات پیرامون چهارباغ، به مالکین خصوصی انتقال یافت^{۲۴}؛ لیکن، در مرمت سردر آن اهمال شد و بنا روندی رو به فرسودگی پیمود و سرانجام در حدود اواخر قرن ۱۳ شمسی، به دستور ظل‌السلطان (حاکم اصفهان) تخریب شد (هولتسر،

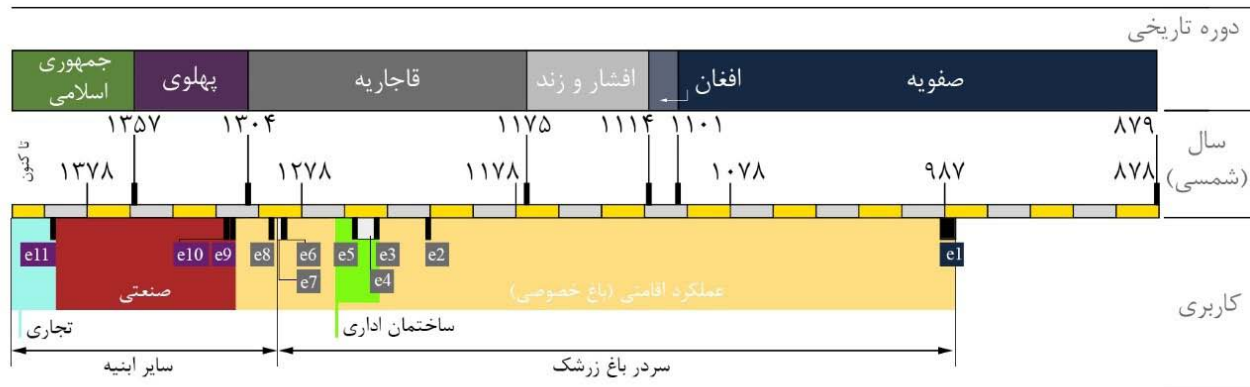
۱۳۵۵؛ مهدوی، ۱۳۴۸). در اواخر دوره قاجار (۱۲۹۳. ش) نیز، امیر مجاهد بختیاری (حاکم اصفهان) بنای جدیدی به سبک نئوکلاسیک در زمین این باغ احداث کرد^{۲۵}؛ که پس از مدتی با روی کار آمدن دولت پهلوی مصادره شد و سرانجام در این دوره، سایت باغ زرشک، به مکان یکی از کارخانه‌های نساجی حاشیه جنوب زاینده‌رود تغییر کاربری داد (عملکرد صنعتی سایت)؛ که در برخی از اسناد کارخانه نساجی ریسباف (تأسیس ۱۳۱۱. ش)، واقع در شرق خیابان چهارباغ بالا ذکر شده است و در برخی دیگر، کارخانه صنایع پشم (تأسیس ۱۳۱۴. ش)، واقع در غرب خیابان چهارباغ بالا بیان شده است (جابری انصاری، ۱۳۲۱؛ هنرفر، ۱۳۴۳؛ رجایی، ۱۳۸۵؛ سیف‌پور فاطمی، ۱۳۷۸). در حال حاضر نیز سایت مورد نظر به محل احداث مجتمع تجاری-اداری (نگین شرق) اختصاص یافته است (تصویر ۵). در گستره اسناد تصویری دوره قاجار بایستی بیان کرد، افزون بر نگاره‌ها و نقشه‌های تاریخی، امکان عکس‌برداری در این دوره سبب شده است اطلاعات ارزشمندی از گذشته تاریخی اصفهان به‌دست آید. در ارتباط با محور چهارباغ بالا و سردر باغ زرشک نیز چند عکس تاریخی ثبت شده است که به‌واسطه آن برخی از ویژگی‌های این بنا و گونه ارتباط آن با چهارباغ بالا قابل شناسایی است (تصویر ۴- الف تا خ). براساس این عکس‌ها، سردر باغ زرشک، بنایی دو طبقه (با ارتفاع تقریباً یکسان طبقات) بود و از پلانی (U) شکل برخوردار بود. ورودی بنا به شکل عقب نشسته در میانه بدنه سردر، رو به محور حرکتی چهارباغ بالا قرار گرفته بود و ارتفاعی برابر با یک طبقه داشت. درگاه ورودی، از «تأغ آهنگی»^{۲۶} برپایه چغد کلیل تشکیل می‌یافت و در آن، به‌واسطه قرارگیری

* فضای نامشخص در اسناد تاریخی، که بر اساس نمونه بناهای مشابه در دوره صفوی جانمایی گردیده است.

تصویر ۴. محور چهارباغ بالای اصفهان و تحلیل روابط فضایی سردر باغ زرشک. نگارندگان برگرفته از: De Bruyn, 1732؛ هولتسر، ۱۳۸۲؛ مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان، ۱۳۹۷؛ هنرفر، ۱۳۵۴؛ Orchiston et al., 2018.

- e1 سال ۹۷۵ - ۹۸۱: احداث باغ زرشک
- e2 سال ۱۲۱۹: اهمیت و آراستگی عمارت سردر باغ زرشک به عنوان یه ملک خصوصی
- e3 سال ۱۲۴۳: مکان اولیه اداره تلگراف ایران و انگلیس
- e4 سال ؟: استفاده از سردر باغ زرشک به عنوان چایخانه
- e5 سال ۱۲۵۳: مکان اقامت رصدگران آلمانی (گروه ونوس)
- e6 سال ۱۲۸۶: محل اقامت موقت نظام-السلطنه* پیش از انتقالش به شیراز
- e7 سال ۱۲۹۳ - ۱۲۸۶: دستور تخریب سردر باغ زرشک به فرمان ظل-السلطان*
- e8 سال ۱۲۹۳: احداث بنای جدیدی در سایت باغ زرشک
- e9 سال ۱۳۱۱: احداث کارخانه نساجی ریسباف
- e10 سال ۱۳۱۴: احداث کارخانه صنایع پشم
- e11 احداث مجموعه تجاری ۱۳۹۵

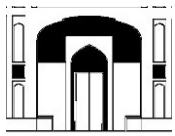

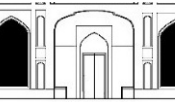

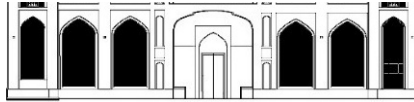

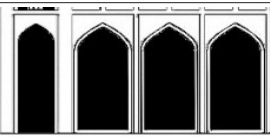

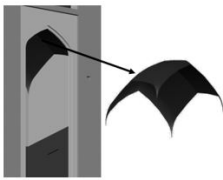
*حاکم اصفهان

تصویر ۵. سیر تحولات تاریخی و نظام مالکیت باغ زرشک اصفهان. مأخذ: نگارندگان.

از غلام‌گردش‌هایی تشکیل می‌شد که در دو جهت خود به حجره‌های کوچک با تاغ کلنبو پیوند می‌یافتند. از سویی دیگر در امتداد دیواره متصل به بازوی سمت راست عمارت، بنایی کوچک (احتمالاً انبار) وجود داشته است که از طریق پلکان و خریشته به بام متصل می‌شد (تصویر ۴- د تا ز). براساس اسناد تصویری، سقف شاه‌نشین بنا، با تزئینات «کاربندی» آراسته شده بود و پوشش سقف ایوانچه آن در نمای رو به محور چهارباغ بالا، به شکل ترکیبی، از تاغ‌های آهنگ و «کژاوه»^{۲۸} تشکیل می‌شد؛ هرچند پوشش سقف ایوانچه‌های دیگر شاه‌نشین تنها از نوع تاغ کژاوه بوده است. این ایوانچه‌ها به‌نوبه خود در نمای بدنه داخلی، دارای تاغ‌نمایی تزئینی بودند. در همین شرایط، سایر ایوانچه‌های بنا، با پوشش «تاغ صومعه‌ای»^{۲۹} (گونه‌ای از تاغ کژاوه) زینت می‌یافتند. براساس تحلیل‌های انجام‌شده، گونه چَغد تاغ‌نماها و تاغ‌های سردر باغ زرشک غالباً از نوع چَغد تیزه‌دار (پنج اوهفت) بوده است (جداول ۱ و ۲). بررسی‌ها نشان می‌دهند، ساختمانی به کار رفته در نمای این سردر عبارت بودند از: آجر (بخش عمده‌ای از بدنه)، سنگ در آزاره و سکوه‌های پیرنشین اطراف ورودی، کاشیکاری (لچکی تاغ‌نماها، ایوانچه‌ها و احتمالاً بخشی از

در تاغ‌نمایی با چَغد تیزه‌دار پنج اوهفت شاخص می‌شد. در طرفین درگاه ورودی، سکوه‌های پیرنشین قرار داشتند. دیوارهای کم‌عرض اطراف درگاه تا بام، به شکل قرینه دارای، نفول و تاغ‌نمایی بودند. در دیگر بخش‌های نمای اصلی طبقه همکف و همچنین بازوهای دو سوی آن، تاغ‌نماهای بزرگ و عمیقی با تاغ آهنگ وجود داشتند. در ابتدای بازوی سمت راست طبقه همکف، فضای حجره مانندی با «تاغ کلنبو»^{۲۷} قرار داشت که احتمالاً محل استقرار نگهبان بوده است. بر مبنای تحلیل‌های انجام‌شده، فضاهای داخلی طبقه همکف احتمالاً شامل: یک هال تقسیم در میانه و فضاهای اصطیل و انبار علوفه در دو سوی آن بوده است و به‌واسطه دستگاه پله، به طبقه اول ارتباط می‌یافت. از سوی دیگر، بررسی کالبدی طبقه اول نشان می‌دهد در بخش میانی این طبقه، فضایی شاه‌نشین با ایوانچه‌های وسیعی در چهار سوی آن قرار داشته است و در طرفین آن نیز، به شکل قرینه، دیگر فضاهای وابسته به شاه‌نشین با ایوانچه‌های کوچکتری رو به مسیر حرکتی چهارباغ بالا و فضای اصلی باغ، قرار گرفته بودند. نور و چشم‌انداز بنا در طبقه اول از طریق درها و پنجره‌های ارسی مشبک چوبی تأمین می‌شد. بازوهای طبقه اول نیز،

جدول ۱. گونه‌شناسی چُفدها و تاغ‌های به‌کار رفته در نمای طبقه همکف سردر باغ زرشک. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	عنوان فضا	نوع چُفد در نما	نگاره	نوع تاغ	نگاره
۱	ایوان ورودی	کلیل		آهنگ	
۲	تاغ‌نمای در	پنج اوهفت		-	
۳	نغول	-		-	
۴	تاغ‌نماها (بدنه ورودی)	پنج اوهفت		آهنگ	
۵	سایر جداره‌ها (بازوهای بنا)	پنج اوهفت		آهنگ	
۶	اتاق نگهبانی	پنج اوهفت		کلنبو	

در زمان حکومت پهلوی نیز، در نقشه‌های به‌جا مانده از این دوره نمایان است (تصویر ۲-ث).

• مکانیابی سردر باغ زرشک براساس مطالعه مقایسه‌ای بین اسناد توصیفی و تصویری

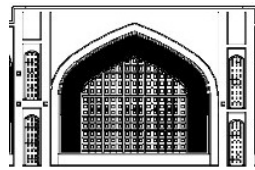
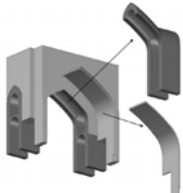

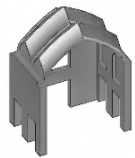

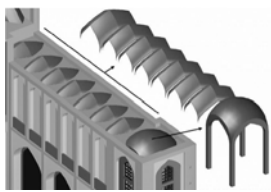

به سبب آنکه در برخی از متون و نقشه‌های تاریخی باغ زرشک در غرب خیابان چهارباغ بالا و در برخی دیگر در شرق آن مکانیابی شده بود، در این مرحله براساس مقایسه اسناد توصیفی، تصویری و مطالعات میدانی مدل‌های شماتیک دوبعدی و سه‌بعدی پیاده‌سازی شد و مکان سردر باغ زرشک نسبت به محور چهارباغ بالا شناسایی گردید. در بررسی نگاره‌های ترسیمی آشکار شد، در این اسناد افزون بر عدم درج نام تمامی ابنیه ترسیمی، گاه خط‌هایی همچون خطا در تناسبات و بازنمود زاویه دید و عمق میدان تصاویر وجود دارند؛ چراکه امروزه، ترسیم تصاویر بر پایه کاربرد قوانین علمی پرسپکتیو و تناسبات ریاضی است اما، در گذشته نقاشان تلاش می‌کردند بیشترین نمود اطلاعاتی را در تصویرشان منعکس سازند؛ لذا ممکن است، بنایی در حالتی که نقاش موضع گرفته است با دیگر بناهای پیرامونی ترسیمی، در فاصله و زاویه دید نقاش نباشد. اما نقاش به عمد، برای ایجاد اطلاعات بیشتر تصویری در یک قاب، بناهای دیگر را با تناسباتی نشان می‌دهد که در واقعیت اینگونه نیستند. در عکسبرداری از وضعیت فعلی سایت با

کتیبه ورودی، نقاشی (ورودی، ایوانچه‌ها و تاغ‌نماها)، چوب درها، ارسی‌ها و نرده‌های چوبی).

براساس اسناد یاد شده، سردر باغ زرشک از سه طریق نسبت به محیط پیرامونی خود متمایز می‌شده است:

- ۱- عقب‌نشینی (پلان U شکل) نسبت به بدنه چهارباغ.
- ۲- ارتفاع بیشتر بنا نسبت به جداره‌های پیرامونی.
- ۳- قرارگیری در مجاورت المان‌های شاخص شهری (حوض روبروی عمارت و پلکان ورودی چهارباغ بالا و چنارباغ زرشک). در برخی نقشه‌های متعلق به اوایل دوره قاجار نیز، محور چهارباغ و برخی از عناصر شهری (حوض‌ها، درختان، پلکان) و ابنیه شاخص آن همچون مکان باغ زرشک ترسیم شده‌اند. هرچند، در برخی از این اسناد مکان باغ زرشک در غرب (تصویر ۲-ب) و در برخی دیگر، مکان آن در شرق محور چهارباغ بالا نشان داده شده است (تصویر ۲-پ). در نقشه مندرج در تصویر ۲-ت، که متعلق به سال‌های پایانی دوره قاجار است نیز، بنای جدیدی که پس از تخریب سردر باغ زرشک ساخته شد در غرب خیابان چهارباغ بالا و همچنین مکان چنارباغ زرشک در شرق این خیابان قابل شناسایی است. براساس این نقشه، حوض و پلکان خیابان چهارباغ در این دوره تخریب شده‌اند و این محور به شکل مسطح درآمد است و نظام تقسیم اراضی این محور تغییر یافته است. دگرگونی نظام کاربری و تقسیم اراضی خیابان چهارباغ بالا

جدول ۲. گونه‌شناسی چفدها و تاغ‌های به کار رفته در نمای طبقه اول سردر باغ زرشک. مأخذ: نگارندگان.

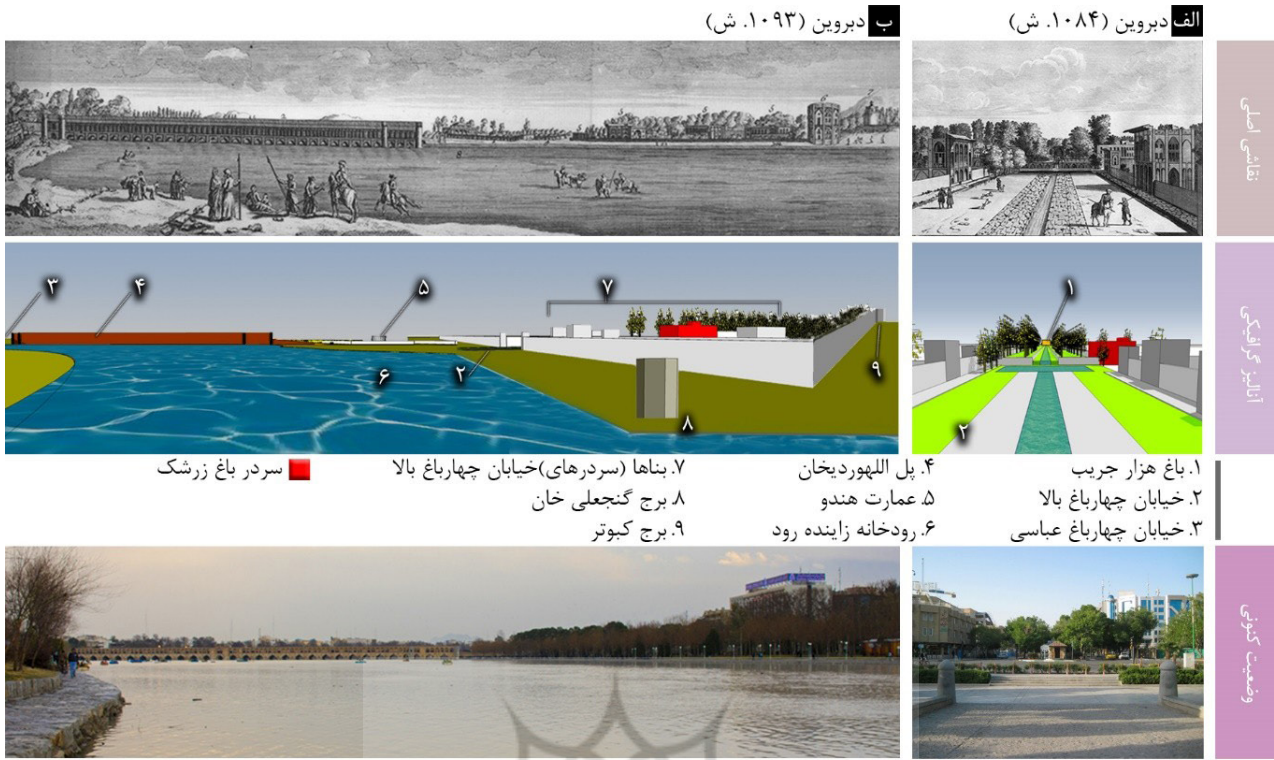
ردیف	عنوان فضا	نوع چفد در نما	نگاره	نوع تاغ	نگاره
۱	فضای داخلی شاه‌نشین	؟	؟	کاربندی*	
۲	ایوانچه‌های شاه‌نشین	پنج اوهفت		ترکیبی (آهنگ-کژوه)	
		پنج اوهفت		کژاوه	
۳	ایوانچه حجره‌ها	پنج اوهفت		کژاوه (گونه صومعه‌ای)	
۴	غلام‌گردش‌ها	پنج اوهفت	 	کلنبو و کژاوه	
۵	تاغ‌نماهای سایر حجره‌ها در بدنه‌های فرعی	پنج اوهفت		-	-

* در دسترس نبودن اسناد تاریخی جامع، ترسیم براساس نقاشی، Laurens, 1846.

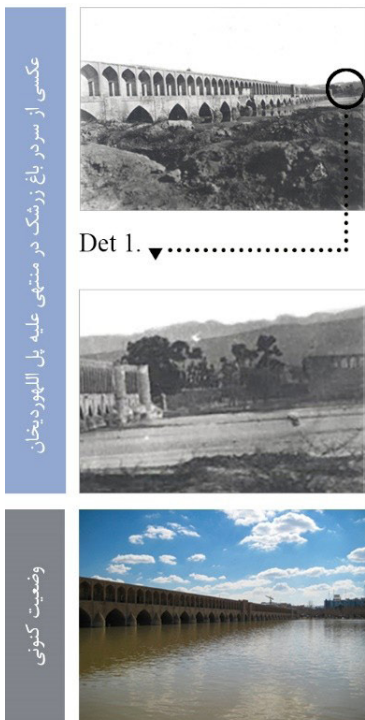
اما، گاهی به‌واسطه تکنیک و زاویه عکسبرداری می‌توانند در تشخیص تناسبات اجزا تصویر و سنجش عمق میدان آن، خطاهای بصری پدید آورند. در بررسی جهت قرارگیری سردر باغ زرشک در سایت نیز، زاویه عکس‌برداری به‌گونه‌ای بوده است که تنها در یک عکس بنا دارای پس‌زمینه قابل تشخیص از یک کوه بود (تصویر ۷-الف)، که با توجه به ویژگی‌های طبیعی و جغرافیای محدوده در شهر اصفهان دو گمانه را ممکن می‌ساخت:

۱- قرارگیری بنا در شرق چهارباغ بالا (جهت بازوها به سمت

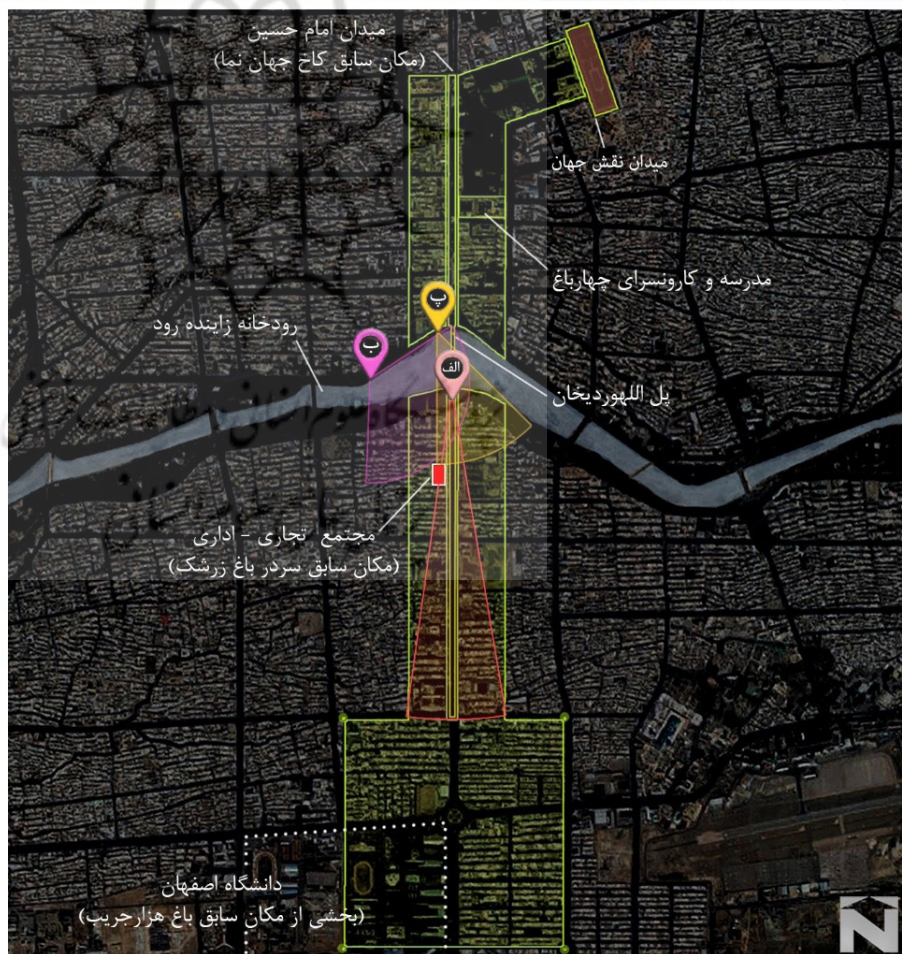
زاویه دید یکسان با نگاره‌ها و بازترسیم آن مشخص شد، در نگاره (تصویر ۶-الف)، نقاش محور چهارباغ بالا را از سمت پل الله‌وردی‌خان تا انتهای آن (سردر باغ هزارجریب) ترسیم کرده است؛ همچنین در نگاره (تصویر ۶-ب)، زاویه دید وسیعی از چهارباغ عباسی، پل الله‌وردی‌خان تا دامنه کوه صفه و برج باغ هزارجریب را به تصویر کشیده است. لذا، در هر دو نگاره از فاصله و زاویه دید واقعی عناصر طرح، صرف‌نظر شده است. این در حالی است که عکس‌ها نیز اگرچه غالباً از اسناد کاملاً قابل ارجاع برشمرده می‌شوند

ب عکس های پل اللهوردیخان

پلان موقعیت قرارگیری ناظر

موقعیت مکانی ناظر و میدان دید آن

محدوده چهارباغ صفوی

تصویر ۶. بازشناسی ویژگی‌های سردر باغ زرشک براساس طراحی‌ها و عکس‌های تاریخی. مأخذ: نگارندگان برگرفته از: مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان، ۱۳۹۷؛ De Bruyn, 1732

موجود از بنا نیز محدودیت‌هایی وجود داشت. نوع و کیفیت دوربین و کاغذ عکاسی، شیوه‌های چاپ اثر و شرایط نگهداری آن (تغییرات شیمیایی و فیزیکی عکس در زمان) و شیوه‌های چاپ مجدد و کپی‌برداری از آن می‌تواند اختلالاتی فراهم آورد (عدم ظهور جزئیات تصویر در پس‌زمینه روشن و یا محوشدگی جزئیات در زمینه تیره). در این پژوهش به‌منظور برطرف‌سازی این خطاها، تلاش شد عکس‌ها تا حد ممکن از مراجع با اصالت بیشتر، که کمترین میزان تغییرات را داشته باشند تهیه شوند. براساس مدل‌سازی ترسیمی، سردر باغ زرشک دارای مساحت تقریبی ۴۷۰ مترمربع بوده است و در فاصله‌ای در حدود ۲۹۶ متر از پل الله‌وردی‌خان، در سمت غرب محور چهارباغ بالا (در پایین‌ترین تراز ارتفاعی و در محل شروع پلکان و سطح شیبدار این خیابان به سمت باغ هزارجریب) قرار داشته است. این بنا در بلندترین قسمت در حدود ۱۴/۹۵ متر از زمین ارتفاع داشته است و هم ارتفاع دانستن آن در اسناد توصیفی با دیگر بناهای شاخص صفوی، به‌دلیل شیب طبیعی شهر اصفهان (بلندتر بودن بخش جنوبی شهر) بوده است که برای ناظر خطای بصری پدید آورده است (تصویر ۸- ت، ث).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر آشکار ساخت که، اسناد توصیفی و اسناد تصویری، به تنهایی نمی‌توانند مورد استناد نگارندگان قرار گیرند زیرا امکان دارد در توصیفات یا تصویرها خطاهایی وجود داشته باشند که این خطاها در فرایند مطالعات مقایسه‌ای در کنار یکدیگر قابلیت رفع دارند؛ به‌نحوی که با مقایسه این اسناد نخست مدل‌های ساده‌ای از بنا ساخته شد و سپس از طریق در کنار هم قراردادن تصاویر و مطالعات مقایسه‌ای آن‌ها جزئیات بیشتری از سردر باغ زرشک مشخص و مدل‌سازی شد. بررسی‌ها نشان می‌دهند سردر باغ زرشک بنایی دو طبقه (به ارتفاع تقریبی ۱۵ متر) بود و پلانی (U) شکل داشت. مساحت این سردر، در حدود ۴۷۰ مترمربع بوده است. جهت‌گیری این بنا در سایت، به شکل کشیدگی پلان در جهت شمالی و جنوبی (نمای اصلی بنا در شرق، رو به محور چهارباغ بالا) بود. اگرچه در ارتباط با فضاهای داخلی این عمارت، اسناد تاریخی به شکل ویژه وجود ندارد اما، برپایه تحلیل‌های انجام‌شده بر روی جداره‌های خارجی بنا به نظر می‌رسد این سردر، در طبقه همکف از فضاهایی همچون ورودی (یکی رو به محور چهارباغ بالا و دیگری رو به باغ اصلی)، هال تقسیم، دستگاه پله، اصطبل و انبار علوفه، فضای نگهداری و تاغ‌نماهای بزرگ و عمیق در بدنه برخوردار بوده است. همچنین در امتداد دیواره متصل به بازوی سمت راست عمارت، بنایی کوچک (احتمالاً انبار) وجود داشته است

غرب) و بازنمود کوه قزلباش (کوهی در شرق شهر اصفهان) در پس‌زمینه (تصویر ۷- ب، پ).

۲- قرارگیری بنا در غرب چهارباغ بالا (جهت بازوها به سمت شرق) و بازنمود کوه محمودآباد (کوهی در شمال‌غربی شهر اصفهان) در پس‌زمینه (تصویر ۷- ب و ت).

در حل این مشکل نگارندگان با توجه به ویژگی‌های شکلی کوهی که در پس‌زمینه عکس و نقاشی به‌جا مانده از سردر باغ زرشک قرار داشت (تصویر ۷- ث) و تطبیق آن با ویژگی‌های جغرافیایی شهر اصفهان، کوه محمودآباد را شناسایی کردند؛ همچنین برخی دیگر از نشانه‌های موجود در اسناد ترسیمی، در تصدیق مکان این عمارت در غرب محور چهارباغ بالا، مفید قرار گرفت که عبارتند از:

۱- وجود عناصر معماری شهری در سمت چپ عکس‌ها و نقاشی به‌جا مانده از این عمارت و مطابقت آن با ویژگی‌های عناصر شهری محور چهارباغ بالا (حوض، آبشار و پلکان ورودی این محور و چنارباغ زرشک)؛ (تصویر ۷- ث و ج).

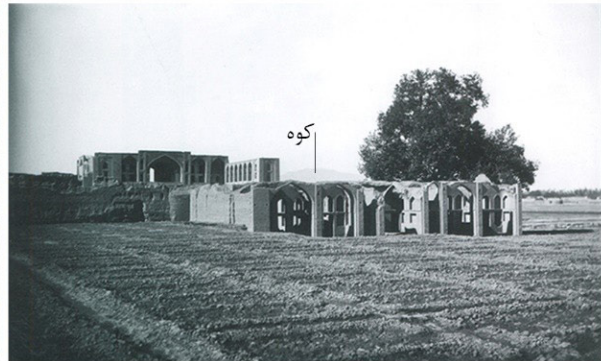
۲- وجود دیواره‌ای با ویژگی‌های بصری بازوهای سردر باغ زرشک در منتهی‌الیه عکس تاریخی از پل الله‌وردی‌خان (تصویر ۶- پ).

همچنین، مصاحبه با معمرین نیز در جهت شناسایی مکان باغ زرشک و چنار شاخص آن مفید واقع شد (محمودآبادی، ۱۳۹۷ و موسوی فریدنی، ۱۳۹۷). بررسی‌ها آشکار کرد این باغ و سردر آن در غرب خیابان چهارباغ بالا قرار داشته است و ذکر مکان آن در شرق چهارباغ بالا، در نوشتارهای توصیفی به سبب آن است که این اسناد، عمدتاً به صورت برداشت‌های شخصی نویسنده بوده است و ممکن است در درک و یا ثبت موضوعات مختلف، اشتباهاتی داشته باشند؛ همچنین در نقشه تصویر ۲- پ، از چهارباغ بالا نامگذاری مناطق از سوی نویسنده یا مترجم اشتباهاً درج شده است. شایان ذکر است، بازوی جنوبی عمارت سردر باغ زرشک نیز، براساس برخی از اسناد تاریخی به نظر فروریخته می‌آمد. مدل‌سازی سه‌بعدی آشکار نمود، مکان قرارگیری دوربین خطای همپوشانی در پرسپکتیو بنا را ایجاد نموده است (تصویر ۷- الف، ج).

• مدل‌سازی شماتیک از سردر باغ زرشک و نحوه ارتباط آن با محور چهارباغ بالا

براساس مطالعات انجام‌شده در این مرحله مدل نهایی سردر باغ زرشک ارائه شد؛ همچنین برخی از عناصر شاخص شهری مجاور این بنا همچون: حوض، آبشار مصنوعی و نهر متصل به آن، پلکان ورودی خیابان و مسیر ویژه پیاده، سطح شیبدار و مسیر ویژه سواره، فضای کاشت درختان چهارباغ بالا و همچنین مکان چنار باغ زرشک، مکانیابی و شبیه‌سازی شد (تصویر ۸- الف، ب، پ). در فرایند مدل‌سازی جبهه غربی بنا، اطلاعاتی از سوی پژوهشگران یافت نشد. در عکس‌های

الف سردر باغ زرشک

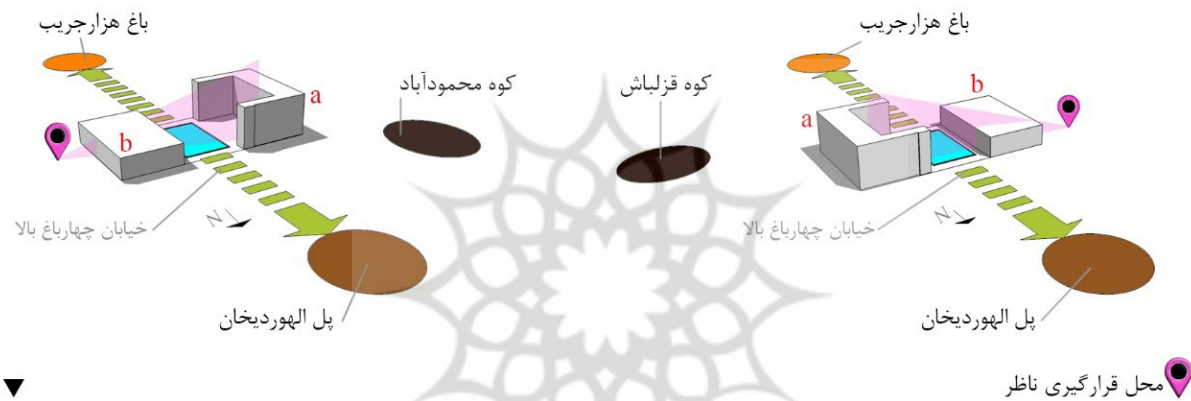
عکس / نقشه

ب نقشه شهر اصفهان

۱. مکان باغ زرشک
۲. محدوده چهارباغ صفوی

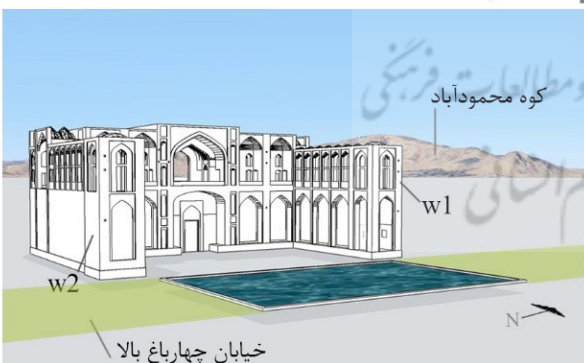
پ مدلسازی فرضیه اول

آلایر کر افکی موقعیت بنا

محل قرارگیری ناظر

ج مدل سازی سردر باغ زرشک

ث نقاشی از سردر باغ زرشک

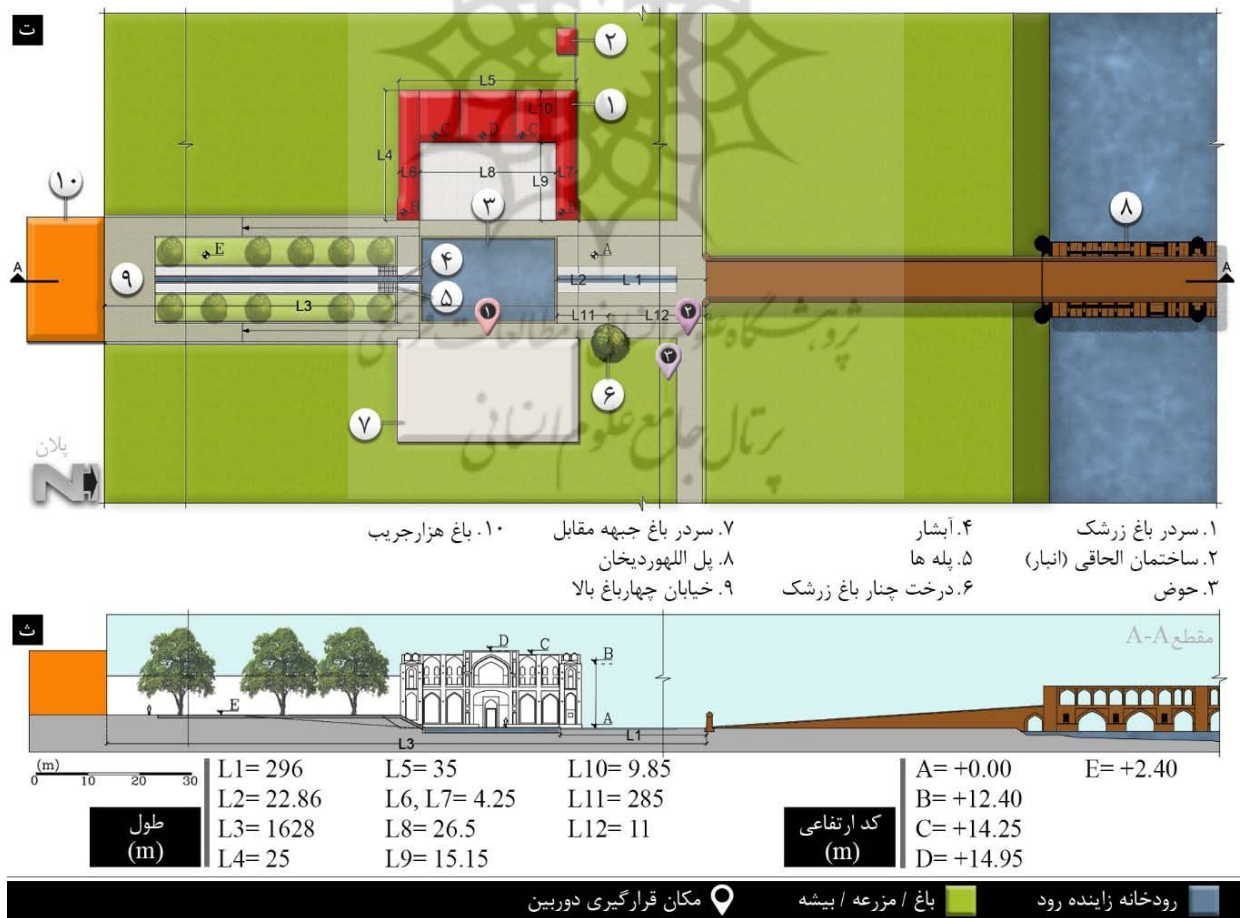
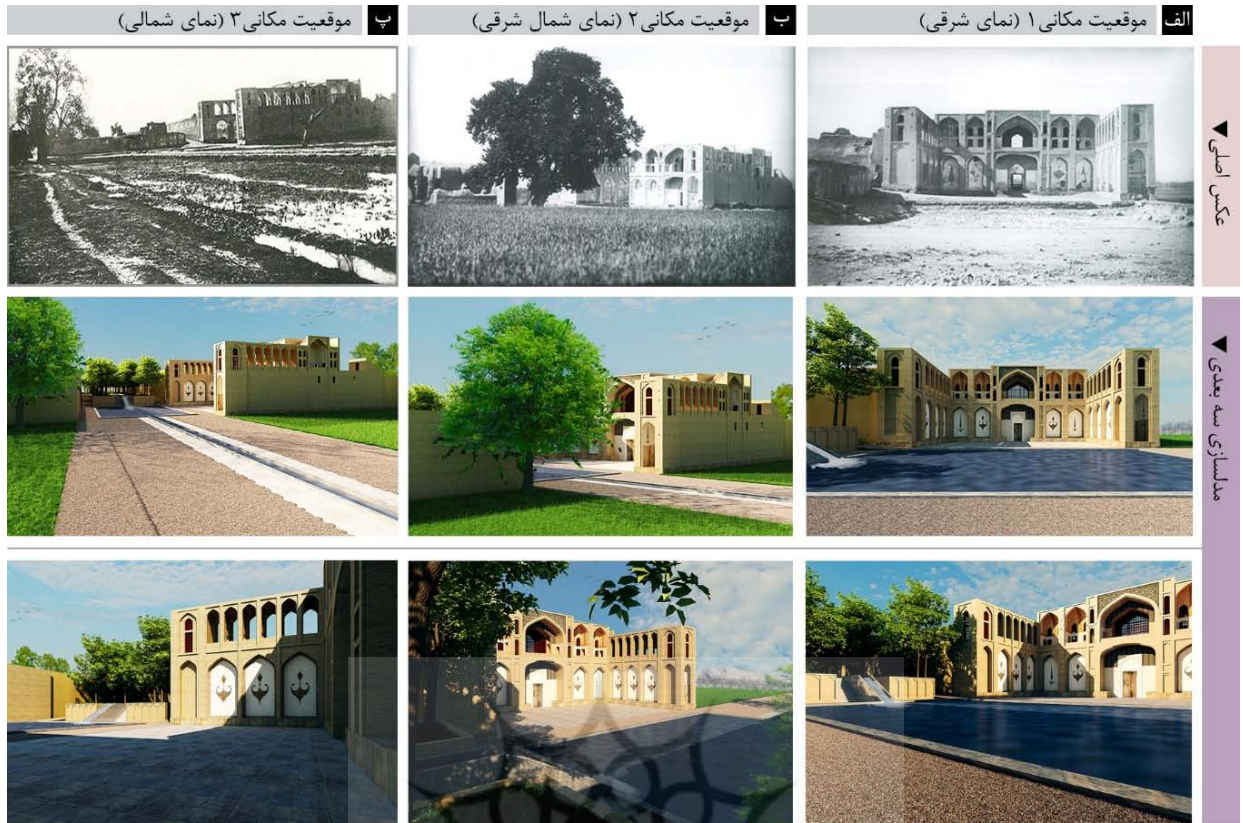

نقاشی / محل سه بعدی

تصویر ۷. مکانیابی سردر باغ زرشک براساس عکس‌ها و نقاشی‌های تاریخی. مأخذ: نگارندگان برگرفته از: هولتسر، ۱۳۸۲: ۱۸۴۶. Laurens.

در طرفین درگاه ورودی، سکوه‌های پیرنشین قرار داشتند. دیوارهای کم‌عرض اطراف درگاه تا بام، به شکل قرینه دارای نغول و تاغ‌نماهایی بودند. از سوی دیگر، در بخش میانی طبقه اول، فضایی شاه‌نشین با ایوانچه‌های وسیعی در چهار سوی آن قرار داشت و در طرفین آن نیز، به شکل قرینه، دیگر فضاهای وابسته به شاه‌نشین با ایوانچه‌های کوچکتری

که از طریق پلکان و خریشته به بام متصل می‌شد. طبقه اول بنا نیز، از فضای شاه‌نشین، حجره‌ها، غلام‌گردش‌ها و ایوانچه‌هایی تشکیل می‌شد. بررسی‌ها آشکار کرد که، ورودی عقب‌نشسته بنا در ضلع شرقی عمارت، از تاغ‌آهنگی بر پایه چفد کلیل، تشکیل می‌شد و در ورودی آن نیز، به واسطه قرارگیری در تاغ‌نمایی با چفد تیزه‌دار شاخص می‌گردید.

تصویر ۸. مدل سازی سردر باغ زرشک براساس اسناد توصیفی و ترسیمی. مأخذ: نگارندگان.

مشخص شد، این عمارت در فاصله تقریبی ۲۹۶ متری جنوب پل الله‌وردی‌خان و در غرب خیابان چهارباغ بالا قرار داشته است و به واسطه عقب‌نشینی نسبت به بدنه محور چهارباغ بالا (پلان U شکل)، بهره‌پذیری از غلام‌گردش‌های طبقه اول، ارتفاع بیشتر نسبت به بدنه شهری همجوار (دیوارهای ممتد باغ‌های پیرامونی) و همچنین مجاورت با المان‌های شاخص شهری این خیابان (حوض، آبشار، پلکان و سطح شیبدار ورودی چهارباغ بالا و چنار باغ زرشک) نسبت به محیط پیرامون خود شاخص می‌شده است (تصویر ۸)؛ (جدول ۳).

این پژوهش برای نخستین بار، بر پایه اسناد و شواهد تاریخی به مدل‌سازی عمارت سردر باغ زرشک و بازیابی ویژگی‌های آن در دو سطح معماری و شهرسازی پرداخت و در عین حال، برخی از ویژگی‌های محور تاریخی چهارباغ اصفهان را به‌ویژه در بخش جنوبی آن، آشکار کرد. اگرچه در زمان حاضر این محور در بخش شمالی (چهارباغ عباسی) به مسیر گردشگری پیاده‌مدار با عملکرد غالب تجاری در مقیاس بدنه شهری اختصاص دارد و بخش جنوبی آن نیز (چهارباغ بالا)، با امکان دسترسی سواره و پیاده با کاربری غالب تجاری-اداری از جمله مسیرهای زنده و پویای شهری است اما، به سبب دگرگونی‌های کلان در بدنه این محور (تخریب سردرها در ادوار گذشته و دگرگونی‌های پیاپی در نظام عملکردی، مالکیت ابنیه و اراضی وابسته به آن)، از امکان و ضرورت بازسازی و احیاء این سردرها برخوردار نیست. این در حالی است که، فرایند پژوهش حاضر می‌تواند در سطح گسترده‌تر، به تدقیق و تکمیل اطلاعات باغشهر اصفهان در گذر تاریخ و آشکارسازی سیمای کارکردی و کالبدی آن بینجامد و از این راه در مسیر بهبود کیفیت طراحی میان‌افزا در این شهر، در تداوم تجارب غنی گذشته، به دور از تقلید و یا عینی‌سازی، مثمر‌تر قرار گیرد و همزمان، از طریق ارائه بازنمایی‌های دوبعدی و سه‌بعدی (ماکت‌های شهری، ارائه‌های دیجیتالی و غیره)، در زمینه توسعه صنعت گردشگری شهر اصفهان، و معرفی میراث فرهنگی آن به گردشگران داخلی و خارجی یاری‌رسان باشد.

(با تاغ‌نماهای تزئینی در بدنه)، رو به مسیر حرکتی چهارباغ بالا و فضای اصلی باغ، قرار داشتند. نور و چشم‌انداز بنا در طبقه اول از طریق درها و پنجره‌های ارسی مشبک چوبی تأمین می‌شد. بررسی‌ها آشکار کرد نوع چفد به‌کار رفته در تاغ‌ها و تاغ‌نماهای نمای سردر باغ زرشک، غالباً از نوع چفد تیزه‌دار پنج اوهفت بوده است. همچنین گونه تاغ‌های قابل شناسایی این سردر عبارتند از: تاغ کاربندی در فضای داخلی شاه‌نشین، تاغ آهنک در ورودی بنا و تاغ‌نماهای طبقه همکف و بخشی از ایوانچه شاه‌نشین در ضلع شرقی، گونه‌های مختلف تاغ کژاوه (ساده و صومعه‌ای) در جهت پوشش ایوانچه‌های شمالی و جنوبی شاه‌نشین و بخشی از ایوانچه شرقی، ایوانچه حجره‌ها و غلام‌گردش‌ها. از سوی دیگر در این بنا، از تاغ کلبو در جهت پوشش فضای نگهبانی و حجره‌های دو سوی غلام‌گردش‌ها استفاده شده بود. بر مبنای پژوهش‌های انجام‌شده، ساختمانی به‌کار رفته در نمای این سردر عبارت بودند از: آجر (بخش عمده‌ای از بدنه)، سنگ در ازاره و سکوه‌های پیرنشین اطراف ورودی، کاشیکاری (لچکی تاغ‌نماها، ایوانچه‌ها و احتمالاً بخشی از کتیبه ورودی)، نقاشی (ورودی، ایوانچه‌ها و تاغ‌نماها)، چوب (درها، ارسی‌ها و زرده‌های چوبی)؛ (تصاویر ۴ و ۸). از سویی دیگر، بررسی سیر تحولات باغ زرشک اصفهان در گستره مالکیت و کاربری آن در دوره‌های مختلف تاریخی آشکار کرد که این بنای صفوی در اواخر قرن ۱۰ شمسی (همزمان با احداث محور چهارباغ) با عملکرد اقامتی احداث شده است. در دوره قاجار نیز این سردر، در چند نوبت مرمت شد. در این دوره همچنین بنا، نخست کاربری اقامتی و سپس کاربری اداری یافت و سرانجام در اواخر قرن ۱۳ شمسی، به سبب فرسودگی تخریب شد و سایت آن واگذار شد. پس از تخریب سردر، در سایت باغ زرشک بنایی نئوکلاسیک با کاربری اقامتی احداث شد. در اوایل حکومت پهلوی این سایت کاربری صنعتی یافت (احداث کارخانه صنایع پشم) و در دوران معاصر نیز از کاربری تجاری برخوردار است (تصاویر ۳ و ۵). در ارتباط با مکان و گونه ارتباط این سردر با محور چهارباغ بالا در مقیاس شهری نیز

پی‌نوشت‌ها

۱. شهر اصفهان در ناحیه مرکزی ایران قرار دارد و در دوره صفوی به واسطه دوری از حوزه جنگ‌های کشور، با دولت‌های عثمانی در غرب و ازبکان در شرق از امنیت و ثبات بیشتری برخوردار بوده است (Gharipour, 2017).
۲. این پل در زمان شاه عباس اول با طول ۳۶۰ متر و عرض ۱۴ متر بر روی رودخانه زاینده‌رود ساخته شد (هنرفر، ۱۳۴۳).
۳. به‌طور کلی عناصر کالبدی باغ ایرانی عبارتند از: عمارت سردر، فضای اندرونی (کوشک) و فضاهای خدماتی و جانبی. عمارت سردر، فضایی است در ورودی باغ، که بیشتر محل استقرار نگهبانان و یا دیگر نیروهای خدماتی باغ بوده است. این فضا در برخی از باغ‌ها به شکل عمارتی بزرگ ساخته می‌شد که مورد استفاده ساکنان باغ در ارتباط با مهمانان قرار می‌گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷).
۴. دوره‌های حکومتی ایران پس از دوره صفویه تا کنون (جمهوری اسلامی) عبارتند از: افشاریه، زندیه، قاجاریه و پهلوی.
۵. تا کنون باغ‌های ایرانی براساس مقیاس و حوزه کارکرد، کالبد، موقعیت قرارگیری، دوره تاریخی و نیز تأثیر متقابل باغ، محیط و بنا و عناصر ویژه تقسیم‌بندی شده‌اند. در این پژوهش دسته‌بندی باغ‌ها براساس مقیاس و حوزه کارکردی آن است که خود بر سه قسم بخش‌پذیر است: معماری، بخشی از طبیعت و مقیاس شهری (باغشهر و باغ در باغ)؛ (شاهچراغی، ۱۳۹۱).
۶. دسته‌بندی و معرفی روش پژوهش در این نوشتار بر مبنای (اسحاقیان، ۱۳۹۲) انجام پذیرفته است.
۷. با توجه به اینکه محور چهارباغ اصفهان و سردر باغ‌های وابسته به آن در دوره صفوی احداث شده‌اند، دوره صفوی به‌عنوان نقطه شروع پژوهش انتخاب شد. از سوی دیگر، به سبب آنکه تغییرات اساسی ویژگی‌های کالبدی و عملکردی محور چهارباغ و سایت باغ زرشک (احداث کارخانه) و در دوره پهلوی انجام پذیرفته است، بازه زمانی دوره صفوی تا پهلوی به‌عنوان گستره زمانی این پژوهش در نظر گرفته شد.
۸. کلیه ترسیمات توسط نگارندگان با بهره‌گیری از نرم‌افزار اتوکد ۲۰۱۷، فتوشاپ ۲۰۱۸ و Vray 2016 انجام گرفته است.
۹. نام این سردر در اسناد تاریخی دوره صفوی به شکل کوشک یا خانه‌ای با مالکیت سلطنتی آمده است و پیشینه نام «جهان‌نما» برای آن را می‌توان از دوره قاجار، برپایه سفرنامه سیف‌الدوله (حاکم اصفهان در دوران فتحعلی شاه) جستجو نمود (شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۶).
۱۰. در بیشتر اسناد تاریخی، اسامی این باغ‌ها و سردرهای آن‌ها به شکل ذیل آمده است: جهان‌نما، خرگاه، هشت‌گوش، بلبل، تخت، توت، مو، مهمانخانه‌های دراویش نعمت‌الهی و حیدری، شیرخانه (باغ خانه شیران) و طاووس‌خانه (باغ مرغان شاهی).
۱۱. در پژوهش حاضر در توصیف ویژگی‌های کالبدی سردرهای محور چهارباغ اصفهان (چهارباغ عباسی و چهارباغ بالا) تلاش شده ویژگی‌های این بناها در شکل اصیل آن (متعلق به دوره صفوی) در نظر گرفته شود و از دخل و تصرفات دوره‌های تاریخی بعدی (به‌ویژه دوره قاجار)، در فرایند تحلیل آن‌ها صرف‌نظر شده است.
۱۲. قاب تزئینی چف‌دار در نما.
۱۳. چف‌دهای ایرانی به روش‌های گوناگونی در گستره‌های شکل چف‌ده، باربری، ترکیب و میزان خیز تقسیم می‌شوند. در این گذار، چف‌دها برپایه شکل، به دو دسته تیزه‌دار (برخورد دو منحنی با شکست در تیزه) و مازه‌دار (برخورد دو منحنی با پیوستگی در تیزه) بخش‌پذیرند.
۱۴. قاب‌های تزئینی بدون چف‌ده در نما.
۱۵. اگرچه به دلیل ناکافی بودن اسناد تاریخی بازساخت گونه‌های باغ‌های به‌کار رفته در تمامی سردرهای محور چهارباغ امکان‌پذیر نیست، اما، برپایه چند سند تاریخی موجود (تصویر ۱)، تاغ‌های آهنگ و کژاوه از نمونه تاغ‌های پر

کاربرد در پوشش سقف بخش‌های مختلف این سردرها به شمار می‌روند. همچنین، غالب چف‌دهای به‌کار رفته در تاغ‌نماها و تاغ‌های این ابنیه از نوع پنج اوهفت بوده‌اند.

۱۶. نوعی پوشش سقف تزئینی و برابر ایرانی است (رفیعی سرشکی، رفیع‌زاده و رنجبر کرمانی، ۱۳۹۵).

۱۷. نوعی پوشش سقف تزئینی است (فرشته‌نژاد، ۱۳۸۹).

۱۸. با توجه به توصیف این سند از طول پل الله‌وردی‌خان برابر با ۴۹۰ گام و مقایسه آن با وضعیت فعلی این پل (طول برابر با ۳۶۰ متر) که از دوره صفوی تا کنون پابرجاست، در نوشتار حاضر، طول هر گام به‌طور تقریبی برابر با ۷۴ سانتیمتر در نظر گرفته شده است.

۱۹. چنار باغ زرشک از دوره صفوی، در جنوب پل الله‌وردی‌خان و در شرق محور چهارباغ بالا قرار داشته است و در دوره پهلوی در تنه آن کارگران غذا و چای طبخ می‌کردند. در حدود سال ۱۳۶۹ شمسی، این چنار به سبب پوسیدگی ریشه‌کن شده و به باغ چهلستون اصفهان انتقال یافت (غزالی اصفهانی، ۱۳۸۷؛ محمودآبادی، ۱۳۹۷؛ موسوی فریدنی، ۱۳۹۷).

۲۰. گونه‌ای چف‌ده بیضی شکل (فرشته‌نژاد، ۱۳۸۹).

۲۱. چف‌ده پنج اوهفت، یکی از انواع چف‌دهای تیزه‌دار است که از دو واژه پنج به معنای سوراخ و روزن و اوهفتن به معنای پوشاندن تشکیل یافته و ارتباطی با نسبت‌های ۵ و ۷ ندارد (معماریان، ۱۳۹۷).

۲۲. در دوران ۱۵۰ساله حکومت قاجار، حکومت شهر اصفهان به افراد متعددی (و گاه یک حاکم در چند بازه زمانی مختلف) واگذار شده است.

۲۳. ارتفاع متوسط طبقات مدرسه چهارباغ در حدود ۸/۵ متر و ارتفاع گنبدخانه آن ۱۷/۵ متر است. همچنین ارتفاع متوسط بدنه مسجد جامع عباسی در حدود ۱۲ متر و ارتفاع گنبد آن برابر با ۵۲ متر است. کاخ عالی‌قاپو نیز، در حدود ۴۸ متر نسبت به معبر پیرامون (کف بازار) ارتفاع دارد.

۲۴. در زمان حکومت ظل‌السلطان (۱۲۲۹ شمسی)، این باغ و عمارت سردر آن به مالکیت شهاب‌الدین مهدوی (از روحانیون اصفهان) در آمد و پس از آن به علی آغاباشی (از خواجه‌سرایان حاکم اصفهان) رسید. در زمان وی این عمارت به‌عنوان محل اقامت موقت نظام‌السلطنه (حاکم اصفهان) پیش از انتقالش به شیراز (۱۲۸۶ شمسی) به‌کار گرفته شد. پس از فوت علی آغاباشی باغ زرشک به خواهرزادگانش امیرمجاهد بختیاری (حاکم اصفهان) و محاسب‌الدوله (عضو انجمن ولایتی اصفهان) انتقال یافت (رجایی، ۱۳۸۵؛ جابری انصاری، ۱۳۲۱).

۲۵. از بنای جدید باغ زرشک در چندین نوبت، به‌منظور مکان اقامت موقت افراد و شخصیت‌های مهم همچون، مازور فلک (رئیس اولین نیروهای ژاندارمری مجهز به اصفهان) در سال ۱۲۹۳ شمسی و رابیندرانات تاگور (فیلسوف و شاعر هندی) در سال ۱۳۱۱ شمسی، استفاده شده است (رجایی، ۱۳۸۵؛ سیفی‌پور فاطمی، ۱۳۷۸).

۲۶. تاغ آهنگ، از حرکت یک چف‌ده بر روی دو دیوار هم اندازه و موازی به دست می‌آید (معماریان، ۱۳۹۷).

۲۷. تاغ کلنبو (کلمبو)، نوعی گنبد کوچک است که عمدتاً زیرسازی، گوشه‌سازی و شکنج ندارد و بر روی چهار دیوار یا ستون در زمینه مربع اجرا می‌شود. (فرزانه و علیپور، ۱۳۸۴).

۲۸. تاغ کژاوه، نوعی تاغ ایرانی است که، از دو چف‌ده کوچک و بزرگ تشکیل شده و فضای مستطیل‌شکل زمینه را از طریق چینش آجرها در امتداد چف‌ده کوچکتر پوشش می‌دهد (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۹۵).

۲۹. این پوشش براساس گونه‌شناسی گذار (معمار و باستان‌شناس فرانسوی)، به‌دلیل تشابه به تاغ‌های صومعه‌های غربی (برابر با واژه انگلیسی: Cloister)، با نام «تاغ صومعه‌ای» در گستره معماری شناخته می‌شود؛ هرچند در برخی دیگر از متون تخصصی به‌عنوان گونه‌ای از تاغ کژاوه، از آن یاد می‌شود (گذار، ۱۳۸۸).

جدول ۳. ویژگی‌های کالبدی سردرهای محور گردشگری چهارباغ در دوره صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نام سردر	مکان	شکل پلان	شکل ورودی نسبت به مسیر حرکتی	ساختمایه و آرایه‌های به کار رفته در نما*										
					نوع مالکیت	تعداد طبقات	نحوه ارتباط بصری با محیط	پایه	سنگ	کاشی	کاشی	کاشی	کاشی	کاشی	کاشی
۱	جهان نما	چهارباغ عباسی	مربع	پیش آمده	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		حکومتی	۳	رواق-ایوان-ایوانچه-پنجره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	شیرخانه	چهارباغ عباسی	مستطیل	عقب نشستگی در بخش میانی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		حکومتی	۲	ایوان-ایوانچه-پنجره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳**	سایر سردرهای محور شمالی	چهارباغ عباسی	مستطیل	عقب نشستگی در بخش میانی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		حکومتی	۲	ایوان-ایوانچه-پنجره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	هزار جریب	چهارباغ بالا	مستطیل	سه بخشی: دیواره، میانسرا و سردر (با ایوان رفیع میانی)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		حکومتی	سه طبقه در بخش میانی و دو طبقه در اطراف	ایوان-ایوانچه-پنجره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	سایر سردرهای محور جنوبی***	چهارباغ بالا	مربع	همتراز با ارتفاع بیشتر بخش میانی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		اشراف	۲	ایوان-ایوانچه-پنجره	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	باغ زرشک	چهارباغ بالا	(U) شکل مفروض در مستطیل	عقب نشستگی در بخش میانی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تیزه‌دار
		حکومتی	۲	ایوان-ایوانچه-پنجره و غلام گردش	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

کاربرد: الف. بدنه اصلی نما؛ ب. ازاره‌ها و پیرنشین‌ها، پ. نرده‌ها، ارس‌ها و درها؛ ت. کتیبه‌ها و لچکی‌ها؛ ث. ایوان ورودی، ایوانچه‌ها؛ ج. ایوان، ایوانچه‌ها و شاه‌نشین؛ چ. احتمالاً تالار؛ ح. نماسازی و بدنه‌های داخلی.

**مجموعه باغ‌های اعیان و اشراف که در گذر زمان بسته به مالک، نام‌های گوناگونی داشته‌اند.

؟فقدان اسناد توصیفی یا تصویری برای تشخیص
***تنه‌داری اسناد تصویری با چشم‌انداز عمومی و کیفیتی نازل هستند.

فهرست منابع

- اسحاقیان، مهدی. (۱۳۹۲). می‌خواهم پژوهشگر شوم. چاپ نهم. اصفهان: نشر نوشته.
- الاصفهانی، محمدمهدی. (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان. (ویراست اول). تهران: امیرکبیر.
- بختیار نصرآبادی، آمنه؛ پورجعفر، محمدرضا و تقوایی، علی‌اکبر. (۱۳۹۴). تحلیلی بر نقش زیباشناسانه هندسه در شکل‌گیری فضای شهری چهارباغ عباسی. مطالعات شهری، ۵(۱۷)، ۴۱-۵۴.
- پیرنیا، محمدرکیم. (۱۳۸۷). باغ ایرانی. گلستان هنر، (۱۲)، ۳۰-۳۳.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۸۲). سفرنامه تاورنیه (ترجمه حمید ارباب‌شیرانی). تهران: نیلوفر.
- تحویلدار اصفهانی، حسین‌خان. (۱۳۴۲). جغرافیای اصفهان: جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف. تهران: دانشگاه تهران.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۲۱). تاریخ اصفهان و ری و همه جهان. اصفهان: حسین عمادزاده.
- درهوهانیان، هاروتون. (۱۳۷۹). تاریخ جلفای اصفهان (ترجمه لئون میناسیان و محمدعلی موسوی فریدنی). اصفهان: زنده‌رود، نقش خورشید.
- دلواله، پیتر. (۱۳۸۴). سفرنامه دلواله (ترجمه شعاع‌الدین شفا). (ویراست چهارم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- رجایی، عبدالمهدی. (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی اصفهان در عصر ظل السلطان (از نگاه روزنامه فرهنگ اصفهان). اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- رجایی، عبدالمهدی. (۱۳۸۵). تاریخ مشروطیت اصفهان. اصفهان: سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
- رجایی، عبدالمهدی. (۱۳۹۳). تاریخ نساجی اصفهان در دوره قاجار و پهلوی (به روایت

- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۳). گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی، الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان. (چاپ دوم). اصفهان: ثقفی.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۴). باغ هزار جریب و کوه صفه (بهشت شاه عباس). هنر و مردم، ۱۵۷، ۷۳-۹۴.
- هولتسر، ارنست. (۱۳۵۵). ایران در یکصد و سی‌زده سال پیش (ترجمه محمد عاصمی). تهران: وزارت فرهنگ و هنر و مرکز مردم‌شناسی ایران.
- هولتسر، ارنست. (۱۳۸۲). هزار جلوه زندگی: تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصری. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه) مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی.
- یوزوکچیان، ورتانس. (۱۳۷۸). وصف بناهای مشهور اصفهان (ترجمه لئون میناسیان). اصفهان: نشر غزل و مترجم.
- Ahmadi, M. (2016). *Châhâr Bâgh Avenue, Isfahan: Genesis and Demise. Pre-Islamic and Islamic Garden Influences in the Safavid Creation and History of Its Subsequent Degeneration* (Unpublished Ph.D. Thesis). Nottingham, Nottingham Trent University.
- Alemi, M. (1997). *The Royal Gardens of the Safavid Period: Types and Models. Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*. Leiden: Brill.
- De Bruyn, C. (1732). *Voyages de Corneille le Bruyn au Levant. Voyages par la Moscovie, en Perse et aux Indes Orientales*. Paris: La Haye.
- Falahat, S. & Shirazi, M. R. (2015). Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan. *Urban History*, 42(1), 3-21.
- Gharipour, M. (Ed.). (2017). *Gardens of Renaissance Europe and the Islamic Empires: Encounters and Confluences*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Haghighat bin, M., Ansari, M., Steenbergen, C., Taghvaei, A. A. (2012). Innovations in the Chârbâgh Axis of the Safavid Period. *Iran University of Science & Technology*, 22 (2), 79-90.
- Khansari, M., Moghtader, M. R. & Yavari, M. (1998). *The Persian Garden: Echoes of paradise*. Washington, DC: Mage.
- Latiff, Z. A., Yunos, M. Y. M. & Yaman, M. M. (2017). A Discourse on the Persian Châhâr Bâgh as an Islamic Garden. *Planning Malaysia Journal*, 15(3), 123-134.
- Laurens, J. (1846). *Bagzerisk on the Tcharbag in Hispahan*. Retrieved http://www.ensba.fr/ow2/catzarts/voir.jsp?id=001013431&qid=sdx_q1&n=185&sf=&e=#
- Orchiston, W., Sule, A. & Vahia, M. (2018). Growth and Development of Astronomy and Astrophysics in India and the Asia-Pacific Region. In *Proceedings of the 9th International Conference on Oriental Astronomy*, India.
- Rahbar, M. & Ansari, M. (2016). Isfahan's Organic and Planned Form of Urban Greenways in Safavid Period. *International Journal of Architecture and Urban Development*, 6(1), 21-32.
- Wilber, D. N. (1962). *Persian Gardens and Garden Pavilions*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- مطبوعات و اسناد. اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- رفیعی سرشکی، بیژن؛ رفیع‌زاده، ندا و رنجبر کرمانی، علی محمد. (۱۳۹۵). فرهنگ مهرازی (معماری) ایران. چاپ سوم. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- سانسون، رافائله. (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون: وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی (ترجمه تقی تفضلی). تهران: ابن سینا.
- سیف‌پور فاطمی، نصرالله. (۱۳۷۸). آئینه عبرت: خاطرات دکتر سیف پورفاطمی. تهران: سخن و شهاب ناقل.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۹). سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان) (ترجمه حسین عریضی). اصفهان: گلپا.
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۹۱). پارادایم‌های پردیس: درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی. چاپ سوم. تهران: جهاد دانشگاهی.
- شجاعی اصفهانی، علی. (۱۳۹۶). کاخ جهان‌نما و مدخل ورود به خیابان چهارباغ در اسناد تصویری و نوشتاری دوران صفوی تا پهلوی. پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۷، ۴۸-۲۹.
- غزالی اصفهانی، حسین. (۱۳۸۷). اصفهان در یک نگاه. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- فرزانه، محمد و علیپور، رؤیا. (۱۳۸۴). تاق در معماری ایرانی. تهران: انجمن مهرازی ایران.
- فرشته‌نژاد، مرتضی. (۱۳۸۹). فرهنگ معماری و مرمت معماری (۱). اصفهان: ارکان دانش.
- قلی‌پور، سودابه. (۱۳۹۳). بازآفرینی خیابان چهارباغ عباسی اصفهان در دوره‌های صفویه و قاجار با تأکید بر بیان تصویری از نوشته‌های سیاحان. باغ نظر، ۱۱(۲۹)، ۴۶-۳۳.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳). سفرنامه انگلبرت کمپفر (ترجمه کیکاووس جهان‌داری). (ویراست سوم). تهران: خوارزمی.
- گذار، اندره. (۱۳۸۸). آثار ایران (ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم). چاپ پنجم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- محمودآبادی، اصغر. (۱۳۹۷). مصاحبه شخصی.
- مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان. (۱۳۹۷). مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان. تهران: آلبوم خانه ۱۹۹. سند ۲۷. شماره ۲۳۷/۹۸۱.
- معاونت شهرسازی و معماری شهرداری اصفهان. (۱۳۹۰). ضوابط و مقررات شهرسازی و ساختمانی طرح تفصیلی شهر اصفهان. اصفهان: شهرداری اصفهان.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۷). معماری ایرانی نیارش. تهران: گلجام.
- موسوی فریدنی، علی. (۱۳۹۷). مصاحبه شخصی.
- مهدوی، معزالدین. (۱۳۴۸). اوضاع اجتماعی نیم قرن اخیر: داستان‌هایی از پنجاه سال. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- مهریار، محمد و همکاران. (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۴). تاریخ اصفهان (ابنیه و عمارت اصفهان و آثار تاریخی). تهران: هما.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

وحدت‌پور، شعله و ولی بیگ، نیما. (۱۴۰۲). بازیابی معماری یادمانی ازدست‌رفته سردر باغ زرشک اصفهان برپایه اسناد توصیفی و تصویری. منظر، ۱۵(۶۳)، ۶-۲۵.

DOI: 10.22034/MANZAR.2023.390458.2233

URL : https://www.manzar-sj.com/article_173362.html